

Abdülvâhid b. Zeyd'in Hayatı, Zühhd Anlayışı ve Tasavvuf Tarihindeki Yeri

Araştırma Makalesi

Geliş Tarihi: 12 Ocak 2024 Kabul Tarihi: 19 Eylül 2024

✉ **Ahmet Arslan**

Dr. Öğr. Üyesi / Assistant Professor
Hakkari Üniversitesi / Hakkari University
İlahiyat Fakültesi / Faculty of Theology
https://ror.org/00nddb461
https://orcid.org/0000-0003-1928-267X
ahmetarslan@hakkari.edu.tr

Öz

Abdülvâhid b. Zeyd, hicrî II. asırda yaşayan zâhidlerdendir. Kaynaklar, Hasan-ı Basrî'nin öğrencisi olan Abdülvâhid b. Zeyd'i sûfilerin ve abidlerin şeyhi olarak tanıtmıştır. Râbia el-Adeviyye ve Utbetü'l-Gülâm gibi Basra'nın önemli zâhidlerinin ondan istifade ettiği rivayet edilmiştir. Abdülvâhid b. Zeyd'in Allah sevgisi konusunda fikir beyan etmiş olması ve ilk hankâhın öğrencisi tarafından kurulması, onun tasavvuf tarihindeki önemini gösteren diğer hususlardır. Abdülvâhid b. Zeyd'in düşünce fikir ve faaliyetlerine dair kapsamlı bir çalışma yapılmamıştır. Bu çalışmada Abdülvâhid b. Zeyd'in hayatı, hocaları, öğrencileri, zühhd anlayışı ve tasavvuf tarihindeki konumunu ortaya koyma amacıyla, İslâm tarihi, hadis ricâl literatürü ve tasavvuf klasiklerinde onun hakkındaki bilgiler tespit edilerek değerlendirmeye tabi tutulmuştur. İnceleme sonucunda Abdülvâhid b. Zeyd'in ilk sûfi tarifini yaptığı, etrafında müridleri olan bir şeyh profili çizdiği, müridlerini riyâzete yönlendirdiği ve zikir halkaları hakkında fikir beyan ettiğine dair bulgular tespit edilmiştir. Bu bulgular, onun tasavvufun kurumsallaşmasına öncülük ettiğini göstermektedir.

Anahtar Kelimeler: Tasavvuf, Zühhd Dönemi, Basra, Abdülvâhid b. Zeyd, Hasan-ı Basrî, Râbia el-Adeviyye.

* Bu makale CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır.

The Life of 'Abdulwahid b. Zayd, His Understanding of Zuhd, and His Place in the History of Sufism

Research Article

Received: 12 January 2024 Accepted: 19 September 2024

Abstract

Abdulwahid b. Zayd is one of the ascetics who lived in the second century AH. Sources have introduced Abdulwahid b. Zayd, a student of Hasan al-Basri, as the sheikh of Sufis and worshippers. It has been reported that prominent ascetics of Basra, such as Rabi'a al-Adawiyya and Utbah al-Ghulam, benefited from him. Abdulwahid b. Zayd's expression of ideas on the love of God and the establishment of the first khanqah by his disciple are other aspects that highlight his significance in the history of Sufism. A comprehensive study on the thoughts and activities of Abdulwahid b. Zayd has not been conducted. In this study, information about Abdulwahid b. Zayd's life, teachers, students, understanding of asceticism, and his position in the history of Sufism has been identified and evaluated using Islamic history, hadith literature, and Sufi classics. As a result of the examination, findings have been identified indicating that Abdulwahid b. Zayd provided the first definition of a Sufi, was introduced as a sheikh with disciples around him, guided his disciples towards ascetic practices, and expressed ideas about dhikr circles. These findings demonstrate that he played a pioneering role in the institutionalization of Sufism.

Keywords: Sufism, Asceticism Period, Basra, Abdulwahid b. Zayd, Hasan al-Basri, Rabi'a al-Adawiyya.

---

* This article is published under the CC BY-NC 4.0 licence.

Summary

In this article, the life and Sufi views of Abdulwahid b. Zayd, an ascetic living in Basra during the second century AH, are examined. Abdulwahid b. Zayd is one of the most significant figures in the history of Sufism because he lived in Basra and was a student of Hasan al-Basri. This is because the ideas of the ascetics in Basra have been extremely influential in shaping the views of later Sufis. Hasan al-Basri, the teacher of Abdulwahid b. Zayd, has had a great influence on Sufis through his thoughts and exemplary character. For this reason, al-Basri has been described by Sufis as "the leader of the pious and the true friend of Allah." It can be said that Abdulwahid b. Zayd, being a student of an important ascetic and living in Basra, witnessed the formation process of Sufism. Additionally, it has been reported that he was the first ascetic to speak about love, led a group of ascetics, and that his disciples established the first khanqah in Basra. In this context, Abdulwahid b. Zayd not only witnessed the formation of Sufism but also made significant contributions to the period. For this reason, some researchers have also considered him the first Sufi. His understanding of asceticism, along with his Sufi views and thoughts, influenced later Sufis. The purpose of this study is to reveal the fundamental elements and impacts of his Sufi thought, based on the words attributed to this ascetic and the events he experienced. He is an important figure in the formation process of Sufism. Additionally, this study aims to examine his relationships with the ascetics and other groups of his time. As far as can be determined, no independent study has been conducted on Abdulwahid b. Zayd apart from encyclopedia entries. The existing studies have addressed his relationship with an ascetic or his thoughts on a particular concept. By examining Ibn Zayd independently in an academic study, a contribution will be made to the research on the early periods of Sufism, albeit to a small extent. In line with this purpose, Sufi biographical works, hadiths, and Islamic history sources have been reviewed, and information about him has been compiled. Based on this information, concepts reflecting his life, relationships, and Sufi views have been identified. The most significant contributions to our understanding of Abdulwahid b. Zayd come from Ibn Abi al-Dunya and Abu Nu'aym al-Isfahani. Other sources have given him very little attention. Therefore, the main sources of this study are the works of Ibn Abi al-Dunya and Abu Nu'aym al-Isfahani. Abdulwahid b. Zayd's

Sufi understanding, like that of other ascetics living in Basra, is based on asceticism and sorrow. He is said to have been in a state of constant sorrow. His indifference to worldly possessions, deep commitment to a life of worship, and participation in jihad are other prominent features of his personality. He also presented pioneering views on topics such as hunger, certainty, contentment, and love. Therefore, it can be said that he represents a significant turning point in the formation of Sufi thought. For this reason, Sufi authors have introduced him as the sheikh and imam of the worshippers. He was in contact with significant figures in the history of Sufism, such as Hasan al-Basri, Malik b. Dinar, Fudayl b. Iyad, Rabi'a al-Adawiyya, and Utbah al-Ghulam. He traveled to Iran and Palestine outside of Basra, exchanging ideas with the ascetics there. During his journeys, he did not hesitate to meet with reclusive monks. As a result, he brought together the colors and traces of the civilizations of different regions within himself. He was not considered reliable as a hadith narrator. However, the reason for Abdulwahid b. Zayd's errors in hadith narration is attributed to his intense devotion to worship, which caused him to become oblivious. Abdulwahid b. Zayd was known for his impactful sermons in Basra. Abu Sulayman ad-Darani, one of the earliest Sufis from the Syrian region, attended his gatherings. Therefore, Abdulwahid b. Zayd played a significant role in the transmission of Hasan al-Basri's ideas to Syria through Darani. After the establishment of Sufi orders, his name appeared in the lineages of the Kubrawiyya and Chishtiyya orders as a successor of Hasan al-Basri. In conclusion, Abdulwahid b. Zayd's contributions to Sufism are multifaceted. His leadership, profound spiritual insights, and extensive travels enriched the Sufi tradition and helped shape its early development. His legacy, deeply rooted in asceticism and devotion, continues to influence Sufi thought and practice, marking him as a pivotal figure in the history of Islamic mysticism.

Giriş

Hız Peygamber'in vefatından sonra başlayan halifeler devrinde fetihlere hız verilmiş, sahâbîlerin öncülük ettiği ordularla Irak, Suriye ve Filistin İslâm topraklarına katılmıştır. Kısa sürede gerçekleşen bu fetihler sırasında sahâbîler önce cihad ederek, ardından ilim öğretmek için İslâm'ı yaymak için çeşitli yerlere gitmiş ve bazı merkezlere yerleşmiştir.¹

Hız Ömer de İmrân b. Husayn, Abdullah b. Mugaffel ve Ma'amer b. Hazm el-Ensârî'nin içinde bulunduğu bir grup sahâbîyi bu amaçla Basra'da görevlendirmiştir. Böylece şehirde ilim geleneğinin temelleri atılmıştır. Daha sonraki dönemlerde Hasan-ı Basrî (ö. 110/728), İbn Sîrîn (ö. 110/729), Câbir b. Zeyd (ö. 93/711-12) ve Eyyûb es-Sahtiyânî (ö. 131/749) gibi şahsiyetler Basra'nın ilmî hayatının daha da ilerlemesini sağlamıştır. Bu zatlar, kentten bir ilim merkezi haline gelmesinde önemli rol oynamışlardır.²

Tasavvuf ilmi, zühd hareketi olarak içerisinde Basra'nın da bulunduğu bazı şehirlerde ortaya çıkmıştır. Burada yetişen şahsiyetler, özellikle Hasan-ı Basrî ve Rabia el-Adeviyye (ö. 185/801) tasavvuf düşüncesi sistemine önemli katkılarda bulunmuşlardır. Şehirdeki zühd okulu, Ma'rûf el-Kerhî (ö. 200/815), Hâris el-Muhâsibi (ö. 243/857) ve Cüneyd el-Bağdâdî (ö. 297/909) gibi sûfilerin yetiştiği Bağdat tasavvuf ekolünü etkilemiştir.³ Bu nedenle Basra zühd mektebi üzerine yapılan çalışmalar, tasavvuf düşüncesinin anlaşılması açısından önem arz etmektedir.

Çalışma konumuz olan Abdülvâhid b. Zeyd de Basra'da yetişen zâhidlerdendir. O, Hasan-ı Basrî'nin vefatından sonra öğrencileri arasında birliği sağlayarak onlara rehberlik etmiştir.⁴ Yolculukları ve öğrencileri sayesinde Hasan-ı Basrî'nin düşüncelerinin geniş bir bölgeye yayılmasını sağlamıştır.⁵ Bazı akademik çalışmalarda Abdülvâhid b. Zeyd'in Hasan-ı Basrî'nin doktrinlerinin diğer nesillere aktarmadaki rolüne, Allah aşkından

¹ Mehmet Efendioğlu, "Sahâbe", *Türkiye Diyanet İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 35/491.

² Mehmet Usluer, *Basra (Kuruluşundan Emeviler Sonuna Kadar Toplumsal Yapı)* (İstanbul: Siyer Yayınları, 2022), 164-193.

³ Alexander Knysh, *Tasavvuf Tarihi*, çev. İhsan Durdu (İstanbul: 2011), 55.

⁴ Louis Massignon, *Doğuş Devrinde İslâm Tasavvufu*, haz. Osman Türer - Cengiz Gündoğdu (İstanbul: Ataç Yayınları, 2020), 105.

⁵ Massignon, *Doğuş Devrinde İslâm Tasavvufu*, 111; Annemarie Schimmel, *İslamın Mistik Boyutları*, çev. Ergun Kocabıyık (İstanbul: Kocabıyık Yayınevi, 2011), 49.

bahsettiğine⁶ ve Râbia el-Adeviyye (ö. 185/801) ile ilişkisine değinirken⁷ bazı oryantalistler, onun ruhbanlarla ilişkisinden yola çıkarak tasavvufun menşei hakkında fikir yürütmüşlerdir.⁸

Bu çalışmada Abdülvâhid b. Zeyd'in hayatı ve dönemindeki zahidlerle ilişkisi incelenmiş, İmam Gazzâli'ye (ö. 505/1111) kadar yazılan literatürde Abdülvâhid b. Zeyd'in ruhbanlarla ilişkisini gösteren bilgiler, kronolojik olarak aktarılmış, sözlerinden yola çıkılarak zühd anlayışını gösteren temel unsurlar tespit edilmeye, müridlerini manevî olarak yetiştirme usulleri ortaya konmaya çalışılmıştır.

1. Abdülvâhid b. Zeyd'in Hayatı

Basra'da hicrî II. asırda yaşamış olan Abdülvâhid b. Zeyd'in hayatı hakkında çok az bilgi bulunmaktadır. Künyesi Basrî, nisbesi Ebû Ubeyde'dir.⁹ Hasan-ı Basrî'den hadis rivayet eden babası Zeyd'in (ö. ?) de nisbesi Basrî'dir.¹⁰ Babasının nisbesinin *Basrî* olması Abdülvâhid'in Basra'da doğduğuna işaret etmektedir. Doğum tarihi ile ilgili herhangi bir bilgiye rastlanılmamıştır.

Abdülvâhid b. Zeyd'in ziyaret ettiği bir hasta için Farsça dua ettiği,¹¹ Yasîn Sûresinin 59. âyetini Farsça'ya tercüme ettiği¹² ve günlük hayatta Farsça kelimeler kullandığı¹³ nakledilmiştir. Bu bilgiler, onun Fars kökenli olduğunu düşündürmektedir.

Abdülvâhid b. Zeyd, zâhid kişiliğinin yanında etkili vaazlarıyla da tanınmıştır.¹⁴ Zühdü ve etkili vaazlarıyla övülen Abdülvâhid b. Zeyd, bir

⁶ Massignon, *Doğuş Devrinde İslâm Tasavvufu*, 105; Ali Sâmî Neşşâr, *Neş'etü'l-fikri'l-felsefî fi'l-İslâm* (Kahire: Dârü'l-Ma'arif, ts.), 3/178-183.

⁷ M. Nedim Tan, *Bir Dini İdealin İfade Biçimleri-Rabia el-Adeviyye'den Kalanlar* (İstanbul: Pinhan Yayıncılık, 2020), 25 vd. ; Süleyman Uludağ, "Abdülvâhid b. Zeyd", *Türkiye Diyanet İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1988).

⁸ Feyza Ketenci, *Erken Oryantalist Araştırmalarda Tasavvufun Menşei Problemi* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021), 30.

⁹ Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehabî, *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*, thk. Ömer Abdüsselam Tedmirî (Beirut: Dârü'l-Kitâbi'l-Arabî, 1993), 9/509; Hasan Kamil Yılmaz, *Gönül Erlen* (İstanbul: Erkam Yayınları, 2005), 1/74.

¹⁰ Cemalüddîn Ebü'l-Haccâc Yusuf b. Abdurrahman b. Yûsuf el-Mizzî, *Tehzîbü'l-kemal fi esmâi'r-ricâl*, thk. Beşşâr Avvâd Ma'ruf (Beirut: Müessesetü'r-Risâle, 1980), 14/176.

¹¹ Ebû Bekir Ahmed b. Mervân ed-Dineverî, *el-Mücâlese ve cevâhiru'l-ilm*, thk. Ebû Ubeyde Meşhur b. Hasan (Beirut: Dârü İbn Hazm, 1419), 4/399.

¹² Abdullah b. Muhammed b. Ca'fer b. Hayyân el-Ensârî el-İsfahânî Ebü's-Şeyh, *Tabâkâtu'l-muhaddisîn ve'l-vâridîne 'aleyhâ*, thk. Abdulgafûr Abdülhakk Hüseyin el-Belûşî (Beirut: Müessesetü'r-Risâle, 1992), 2/25.

¹³ Bk. Hatîp el-Bağdadî, *Târîhu Bağdâd*, thk. Beşşâr Avvâd Ma'ruf (Beirut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 2002), 10/264.

¹⁴ Bir vaazı esnasında; "Ebû Ubeyde, bu bize yeterli kalbimizin örtüsünü kaldırdın." diyen bir kişinin vaaz devam ederken vefat ettiği rivayet edilmiştir. Yine onun vaaz

hadis ravisi olarak eleştirilmiştir. Onun metruk bir râvi ve rivayetlerinin münker olduğu belirtilmiştir.¹⁵ İbn Hibbân (ö. 354/965), Abdülvâhid b. Zeyd'in daha çok zâhid olarak bilindiğini ve ibadet hayatına fazla yönelmesinden dolayı hadis rivâyetinde titizlikten/itkandan ayrıldığı belirtilmiştir.¹⁶

Abdülvâhid b. Zeyd'in kaderî mezhebinin fikirlerini benimsediği söylenmiştir.¹⁷ Zehebî (ö. 748/1348), Mu'tezile'nin kurtuluşun ancak amelle mümkün olduğunu savunduklarını ve Abdülvâhid b. Zeyd'in de bu türden fikirleri kabul ettiğini ifade etmiştir. Zehebî, Abdülvâhid b. Zeyd'in Allah'ı tenzih etmek amacıyla "Allah, kulları dalâlete düşürür" demeyi reddettiğini ve bunun da bid'at olduğunu belirtmiştir.¹⁸ Abdülvâhid b. Zeyd'in hocası Hasan-ı Basrî'den kader konusunda asılsız sözler naklettiği de rivayet edilmiştir.¹⁹

Kader konusunda günahları işleyip amellerinden sorumlu olmadığını savunan Cebriyye'ye karşı durmasıyla bilinen Hasan-ı Basrî, fiillerin Allah tarafından yaratıldığını söyleyerek sorumluluktan kaçmayı kabul etmemiştir.²⁰ Muhtemelen Abdülvâhid b. Zeyd de Cebriyye'ye karşı kişilerin amellerinden sorumlu olduğunu savunmuştur. Hocası Hasan-ı Basrî'den

---

meclisinde dört kişinin vefat ettiği nakledilmiştir. Bk. Ebû Bişr Dülâbî, *el-Künâ ve'l-esmâ'*, thk. Ebu Kuteybe Nazar Muhammed Faryabî (Beyrut: Dârü İbn Hazm, 2000), 2/844; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*, 9/510; Ebû'l-Ferec İbnü'l-Cevzî, *el-Kuşşâş ve'l-müzekkirün*, thk. Muhammed Lutfî es-Sabbâğ (Beyrut: el-Mektebetü'l-İslâmî, 1988), 268.

¹⁵ Muhammed b. İsmâil el-Buhârî, *et-Târîhu'l-kebir*, thk. Muhammed b. Salih b. Muhammed ed-Debâsî (Riyad: 2019), 7/69; Ebû Dâvud Süleyman b. Eş'aş es-Sicistânî, *Suâlatu Ebî Ubeyd el-Âcurrî*, thk. Abdulalîm Abdulazîm el-Bestevî (Beyrut: Dârü'l-İstikâmeti, 1997), 304; Ebû Abdurrahman Ahmed b. Şuayb en-Nesaî, *ed-Du'afâ' ve'l-metrûkûn* (Halep: Dârü'l-Ve'î, 1396), 68; Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Büstî, *el-Mecrûhîn mine'l-muḥaddişîn*, thk. Hamdi Abdülmecid es-Selefî (Riyâd: Dârü's-Sumeyyi, 2000), 2/139. Hadis âlimlerinin Abdülvâhid b. Zeyd ve rivâyetleri hakkındaki görüşleri için bk. Cuma Turğut, *Mevzûat Edebiyatında Hadis Uydurmakla İtham Edilen Süfî ve Zâhid Râviler* (Bingöl: Bingöl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021), 49-50.

¹⁶ İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn mine'l-muḥaddişîn*, 2/139; Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân el-Büstî İbn Hibbân, *es-Şikâat*, thk. Muhammed Abdülmuidd Han (Haydarâbâd/Deken: Dâiretü'l-Ma'ârifî'l-Osmâniyye, 1973), 7/24.

¹⁷ Ebû'l-Kâsım Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd el-Kâ'bî el-Belhî, *Ḳabûlu'l-aḥbâr ve ma'rifeti'r-ricâl*, thk. Ebû Amr el-Hüseynî b. Ömer b. Abdürrahim (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2000), 2/386; Ebû'l-Kâsım Ali b. el-Hasan İbn 'Asâkir, *Târîhu medîneti Dimaşq*, thk. Muhibbiddîn Ebî Sa'îd Ömer b. Garâme el-'Amravî (Beyrut: Dârü'l-Fikir, 1995), 37/223.

¹⁸ Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'* (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1985), 7/180.

¹⁹ Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl* (ts.), 4/227.

²⁰ Knys, *Tasavvuf Tarihi*, 23.

bu yönde bazı sözler de nakletmiştir. Bu durum, onun Kaderiyye'den bazı fikirleri savunduğu izlenimine neden olmuştur.

Filistin, İran²¹ ve Hicaz'a²² seyahat ettiği rivayet edilen Abdülvâhid b. Zeyd'in ömrünün sonlarına doğru felce yakalandığı menkıbevi bir dille anlatılmıştır.²³

Abdülvâhid b. Zeyd'in hicrî 170²⁴ veya 177'de vefat ettiği rivayet edilmiştir.²⁵ Zehebî, Hasan-ı Basrî'nin öğrencisi olduğundan Abdülvâhid b. Zeyd'in bu tarihlerden önce vefat ettiğini söylemektedir. Ona göre 177'de vefat eden kişi, Abdülvâhid b. Ziyâd'dır²⁶ ve isim benzerliğinden dolayı Abdülvâhid b. Zeyd'in de bu tarihte vefat ettiği rivayet edilmiştir. Zehebî'ye göre Abdülvâhid b. Zeyd, 155'ten sonra vefat etmiştir.²⁷ 177'de vefat eden birisinin 110'da âhirete irtihal eden Basrî'den istifade etmesi için uzun bir ömür sürmesi gerekmektedir. Kaynaklarda Abdülvâhid'in ortalama insan ömrünün üstünde bir hayat sürdüğü belirtilmemiştir. Bu nedenle Zehebî haklı görünmekte ve Abdülvâhid b. Zeyd'in 155-160 yıllarında vefat etmiş olması daha tutarlı gözükmektedir.

Abdülvâhid'in ailesi hakkında aktarılan tek bilgi, oğlu ile ilgilidir. Rivayet edildiğine göre dindar olan oğlu, Abdülvâhid hayattayken vefat etmiştir.²⁸

²¹ Ebû Nuaym el-İsfahânî, *Hilyetü'l-evliyâ' ve tabakâtü'l-asfiyâ'* (Mısır: Matba'atü's-Sa'adet, 1974), 6/156; Ebû Nuaym el-İsfahânî, *Hilyetü'l-evliyâ' (Allah Dostlarının Dünyası)*, çev. Hüseyin Yıldız v.dğr. (İstanbul: Ocak Yayıncılık, 2015), 4/571.

²² İbn Ebû'd-Dünyâ, *el-Menâmât*, thk. Abdülkadir Ahmet Ata (Beyrut: Müessetü'l-Kütübi's-Sekâfiyye, 1993), 69.

²³ Ebû 'Osmân 'Amr b. Bah el-Câhiz, *el-Burşân ve'l-urcân ve'l-umyân ve'l-hûlân*, thk. Abdüsselam Muhammed Harun (Beyrut: Dârü'l-Cil, 1410), 444; Ebû Tâlib el-Mekki, *Kütü'l-kulüb*, thk. Âsım İbrahim el-Keyâlî (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2005), 2/37; İsfahânî, *Hilyetü'l-evliyâ' ve tabakâtü'l-asfiyâ'*, 6/155; Ebû's-Safâ Salâhuddîn Halîl b. İzziddîn Aybeg es-Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, thk. Ahmed el-Arnâut - Türkî Mustafa (Beyrut: Dârü İhyâi't-Turâs, 2000), 19/171.

²⁴ İbn 'Asâkir, *Târihu medîneti Dimaşk*, 37/236.

²⁵ Ebû Muhammed Afîfüddîn Yâfî, *Mir'atü'l-cenân ve 'ibretü'l-yakzân fi ma 'rifeti havâdisi'z-zamân* (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1997), 1/287; Zeynüddîn Muhammed Abdürraûf el-Münâvî, *el-Kevâkibü'd-dürriyye fi terâcimi's-sâdeti's-şüfiyye*, thk. Muhammed Edîb el-Câdir (Beyrut: Dârü Sâdr, ts.), 1/363; Kâmil Mustafa Şeybî, *es-Sıla beyne't-tasavvuf ve't-teşeyyu'* (Beyrut: Dârü'l-Endülüs, 1982), 1/75; Uludağ, "Abdülvâhid b. Zeyd", 1/282.

²⁶ Abdülvâhid b. Ziyâd'ın Basralı güvenilir bir hadis ravisi olduğu belirtilmiştir. Bu zat, hicrî 177 senesinde vefat etmiştir. Bk. Ebû Abdullâh Muhammed İbn Sa'd, *Kitâbü'l-Tabakâtü'l-kebir*, thk. Ali Muhammed Ömer (Kahire: Mektebetü'l-Hancı, 2001), 9/290.

²⁷ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'*, 6/587.

²⁸ İsfahânî, *Hilyetü'l-evliyâ' ve tabakâtü'l-asfiyâ'*, 6/160; İsfahânî, *Hilyetü'l-evliyâ' (Allah Dostlarının Dünyası)*, 47/578.

2. Abdülvâhid b. Zeyd'in Etkilendiği ve Etkilediği Zâhidler

Abdülvâhid b. Zeyd, Hasan-ı Basrî ve Eyyûb es-Sahtiyânî (ö. 131/749)²⁹ gibi önemli tabîiler yanında ayrıca Mâlik b. Dinâr (ö. 131/748'den önce) ile de görüşmüştür. Abdülvâhid b. Zeyd'in öne çıkan talebeleri arasında Râbia el-Adeviyye, Utbetü'l-Gulâm (ö. ?) ve Ahmed b. Ata el-Huceymî (ö.200/815) bulunmaktadır.

Abdülvâhid b. Zeyd'in Kümeyl b. Ziyâd'dan (ö. 82/701) hırka giydiği belirtilmiştir.³⁰ Muhtemelen bu ilişkiye ilk defa Alâüddeve-i Simnânî (ö. 736/1336) işaret etmiştir.³¹ Abdülvâhid b. Zeyd hakkında detaylı bilgi veren ilk dönem müellifleri İbn Ebü'd-Dünyâ (ö. 281/894) ve Ebû Nuaym el-İsfahânî (ö. 430/1038) ise ikisinin arasında geçen herhangi bir hadiseye değinmemiştir. Bu nedenle bu bilgiye ihtiyatla yaklaşmak gerekmektedir. Kümeyl b. Ziyâd'ın (ö. 82/701) vefat tarihi dikkate alındığında ikisinin görüşmüş olmaları tarihî açıdan da mümkün görünmemektedir.

2.1. Hasan-ı Basrî

Kaynaklar, Abdülvâhid b. Zeyd'in Hasan-ı Basrî'nin öğrencileri arasında yer aldığını belirtmektedir.³² Ebû Tâlib el-Mekkî'nin (ö. 386/996) aktarımına göre Hasan-ı Basrî, evinde yapmış olduğu özel toplantılara zühd ehlinden olmayan kişilerin katılmasını istememiş, bu toplantılarda arkadaşlarına yakın ilmi, ilahî kudretin tecellileri, kalbe gelen düşünceler ve nefsin vesveseleri hakkında bilgi vermiştir. Basrî'nin bu özel meclislerine katılanlardan biri de Abdülvâhid b. Zeyd'dir.³³

Abdülvâhid b. Zeyd ömrünün erken yaşlarında Hasan-ı Basrî'nin meclislerinde bulunmuş olmalıdır. İki arasında geçen bir konuşmada Basrî'nin ona “evladım” diye hitap etmesi³⁴ bunu teyit etmektedir.

²⁹ İsfahânî, *Hiyyetü'l-evliyâ' ve tabakâtü'l-asfiyâ'*, 7/33; İsfahânî, *Hiyyetü'l-evliyâ' (Allah Dostlarının Dünyası)*, 5/317.

³⁰ Abdurrahman Câmî, *Nefehâtü'l-üns* (Tahran: İntişârât-i Kitâb-i Furuşî-yi Mahmudî, 1958), 418; Muhammed Ma'sûm eş-Şîrazî, *Tarâikü'l-hakâik*, nşr. Muhammed Cafer Mahecüb (Tahran: İntişârât-ı Kitâbhane-yi Senâî, 2004), 2/94.

³¹ Süleyman Gökbulut, *Necmeddin-i Kübra ve Kübrevilik* (İstanbul: İnsan Yayınları, 2010), 92.

³² Ebû Nasr es-Serrâc, *el-Lüma'*, thk. Abdulhalim Muhmud - Taha Abdulbaki Surûr (Mısır: Dâru'l-Kütübî'l-Hadise, 1960), 45; Hâce Abdullah el-Herevî, *Tabakâtü's-süfîyye*, nşr. Hüseyin Âhî (Tahran: İntişârât-ı Fûrû'î, 1983), 112; Takiyüddîn Ebü'l-Abbas Ahmed b. Abdülhalim b. Abdüsselam b. Abdullah b. Ebi'l- Kâsım el-Harrânî İbn Teymiyye, *Mecmû' u fetâvâ*, thk. Abdurrahman b. Muhammed b. Kasım (Medine: Mecmeu'l-Melik Fahd li Tabâati'l-Mushafi's-Şerîf, 2003), 11/7; Câmî, *Nefehâtü'l-üns*, 90.

³³ Mekkî, *Khütü'l-kulüb*, 1/257; Ebû Tâlib Mekkî, *Kalplerin Azığı (Kütü'l-Kulüb)*, çev. Yakup Çiçek - Dilaver Selvi (İstanbul: Semerkand Yayınları, 2004), 2/81.

³⁴ İbn Ebû Hâtım er-Râzî, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-'azîm*, thk. Es'ed Muhammed et-Tayyib (Suud: Mektebetü Nizâr Mustafa el-Bâz, 1419), 7/2395.

Rivâyete göre Abdülvâhid b. Zeyd, Hasan-ı Basrî'nin kişiliği hakkında da bilgiler aktarmıştır. Nitekim o, Basrî'yi gören birinin hemen ağlayacağını söylemiş ve ardından hıçkırma hıçkırma ağlamaya başlamıştır.³⁵ “Hasan, bir şey isteyince önce kendisi yapardı. Bir şeyden sakındırdığında önce kendisi terk ederdi.”³⁶ şeklindeki nakilleri de bunlara örnek olarak gösterilebilir.

2.2. Mâlik b. Dînâr

Abdülvâhid b. Zeyd'in yetişmesinde etkili olan diğer bir şahsiyet Mâlik b. Dînâr'dır. O, uzun süre Mâlik b. Dînâr'ın vaaz meclislerine katılmış ve vaazlarından etkilendiği için yüksek sesle ağlamıştır. Bu durum, diğer dinleyicilerin vaazları takip edememesine neden olmuştur.³⁷

Abdülvâhid b. Zeyd'in anlattığı şu hadiseden onun Habîb el-Acemî (ö. 130/747-48) ile birlikte Mâlik b. Dînâr'ın meclisine katıldığını anlıyoruz. Bir adam Mâlik'e adil taksimat yapmadığı iddiasıyla ağır sözler söyler. Tartışma uzayınca Mâlik, ağlar ve istemeyerek böyle bir karar verdiğini belirtir. Bunun üzerine Habîb elini semâya kaldırır ve “Allah'ım, eğer bu iş bizi senin zikrinden alıkoyuyorsa, dilediğin şekilde bizi bu adamdan rahatlat.” der.³⁸ Abdülvâhid b. Zeyd, Mâlik b. Dînâr ile birlikte Filistin ve İran'a da gitmiştir.³⁹

2.3. Râbia el-Adeviyye

Râbia el-Adeviyye ile Abdülvâhid b. Zeyd arasındaki ilişkiye ilk defa Câhiz (öl. 255/869) değinmiştir. O, Râbia'yı Abdülvâhid b. Zeyd'in hizmetçileri (غلمانه) arasında zikretmiştir.⁴⁰ Ancak Râbia ile ilgili çalışmalarda Câhiz'in verdiği bu bilgi, göz ardı edilmiştir. İlk defa M. Nedim Tan, çalışmasında bu bilgiyi dikkate alarak Câhiz'in Râbia'yı doğrudan Abdülvâhid b. Zeyd ile ilişkilendirildiğini kaydetmiştir.⁴¹

³⁵ İbn Ebü'd-Dünyâ, *er-Rikâa ve'l-bükâ'* (Lübnan: Dâru İbn Hazm, 1998), 170.

³⁶ Ebû Hâmîd Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-Gazzâlî, *İhyâ'ü 'ulûmi'd-dîn* (Beirut: Dârü'l-Marifet, 1431), 4/391.

³⁷ İsfahânî, *Hilyetü'l-evliyâ' ve tabakâtü'l-asfiyâ'*, 6/159; İsfahânî, *Hilyetü'l-evliyâ' (Allah Dostlarının Dünyası)*, 4/577; Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî, *Şifatu's-şafve*, thk. Halid Mustafa Tartûsî (Beirut: Dârü'l-Kitabi'l-Arabî, 2012), 2/190.

³⁸ Ayrıca Abdülvâhid b. Zeyd, Habîb el-Acemî'de peygamberlere ait “nasihat ve rahmet” özelliklerinin olduğunu söylemiştir. Bk. İbn 'Asâkir, *Târîhu medîneti Dimaşk*, 12/50; Mizzî, *Tehzîbü'l-kemal fi esmâi'r-ricâl*, 5/391. Gerek bu bilgi gerekse yukarıda aktarılan hadise Abdülvâhid b. Zeyd'in Habîb el-Acemî ile de tanışıklığının olduğunu göstermektedir. Fakat ikisinin münasebeti hakkında fazla bilgi bulunmamaktadır.

³⁹ İsfahânî, *Hilyetü'l-evliyâ' ve tabakâtü'l-asfiyâ'*, 6/156; İsfahânî, *Hilyetü'l-evliyâ' (Allah Dostlarının Dünyası)*, 4/571.

⁴⁰ Câhiz, *el-Burşân ve'l-urcân ve'l-umyân ve'l-hülân*, 443.

⁴¹ Tan, *Bir Dini İdealin İfade Biçimleri-Rabia el-Adeviyye'den Kalanlar*, 60; Abdullah Taha Orhan, “Rkia Elaroui Cornell. Rabi'a From Narrative To Myth: The Many

Câhiz'in verdiği bilgi dışında ikisi arasındaki etkileşimi gösteren klasik kaynaklardaki tek bilgi, Abdülvâhid b. Zeyd'in Râbia'ya yaptığı evlenme teklifidir. Bu teklif sonrasında Râbia el-Adeviyye, birkaç gün boyunca Abdülvâhid b. Zeyd'den saklanmıştır. Abdülvâhid, kardeşlerinin (muhtemelen müridlerinin) aracılığıyla Râbia ile tekrar görüşmek istemiştir. Bu evlilik Râbia el-Adeviyye'nin kabul etmemesi nedeniyle gerçekleşmemiştir.⁴² Ancak burada onun birkaç gün, Abdülvâhid b. Zeyd'den saklandığının belirtilmesinden ikisinin daha önce görüştüğü anlaşılmaktadır.

Ali Sâmî en-Neşşâr (ö. 1980) ise Râbia'nın dostu olan Riyâh b. Amr el-Kaysî (ö. 180/796'den önce) üzerinden Abdülvâhid b. Zeyd ile Râbia'yı ilişkilendirmiştir. Ona göre Râbia, zühd hayatına yönelmek istediğinde Riyâh el-Kaysî onun, Abdülvâhid b. Zeyd'in vaaz meclislerine katılmasını sağlamıştır.⁴³ Câhiz'in Riyâh'ı da Abdülvâhid b. Zeyd'in hizmetçileri arasında zikretmesi, Neşşâr'ın görüşünü desteklemektedir. Abdurrahman Bedevî (ö. 2002) ise Râbia ile Abdülvâhid'in arkadaş olduğunu belirtmiştir.⁴⁴

Bu verilerden özellikle de Câhiz'in Râbia el-Adeviyye'yi Abdülvâhid b. Zeyd'in hizmetçisi olarak anmasından hareketle Râbia'nın Abdülvâhid b. Zeyd'den istifade ettiği söylenebilir.

2.4. Utbetü'l-Gulâm

Abdülvâhid b. Zeyd ile aynı dönemde Basra'da yetişen bir diğer zâhid, Utbetü'l-Gulâm'dır. Attâr, onu Hasan-ı Basrî'nin talebeleri arasında göstermiştir.⁴⁵ İbn Ebü'd-Dünyâ, Utbe'nin uzun süre Abdülvâhid b. Zeyd'in vaazlarında bulunduğunu belirtmiştir. Utbe'nin ağlamasından vaaz anlaşılmadığı için o, Abdülvâhid b. Zeyd'e şikâyet edilmiştir. Bunun üzerine Abdülvâhid, şöyle demiştir: “Ne yapabilirim? Utbe, kendi nefesine ağlıyor onu nasıl engelliyeyim? O zaman ne kötü vaiz olurum.”⁴⁶

Abdülvâhid b. Zeyd'e “Nefsiyle meşgul olduğu için halk ile meşgul olmayan birini hiç gördün mü?” diye sorulunca Utbe'nin halk ile meşgul olmadığını söylemiştir.⁴⁷

Faces Of Islam's Most Famous Woman Saint, Rabi'a al-'Adawiyya”, *Divan: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi* 25/48 (2020), 205.

⁴² Aynükkudât el-Hemedânî, *Zübdetü'l-Hakâik - Hakikatlerin Özü - Şekva'l-Garib Anî'l-Evtân İlâ Ulemâi'l-Buldân-Garibin Şikayeti*, çev. Ahmet Kamil Cihan v.dğr. (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2016), 271; Ebû Abdurrahman Muhammed Sülemî, *Tabakâtü's-Şüfiyye*, thk. Mustafa Abdülkadir Atâ (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1998), 398.

⁴³ Neşşâr, *Neş'etü'l-fikri'l-felsefî fi'l-İslâm*, 3/199.

⁴⁴ Abdurrahman Bedevî, *Şehidetü'l-işki'l-ilâhi: Râbi'atü'l-'Adeviyye* (Kahire: Mektebetü'n-Nehdati'l-Misriyye, 1962), 32.

⁴⁵ Ferîdüddîn Attâr, *Tezkiretü'l-evliyâ*, haz. Süleyman Uludağ (Bursa: İlim ve Kültür Yayınları, 1984), 107.

⁴⁶ İbn Ebü'd-Dünyâ, *er-Rikâa ve'l-bükâ*, 166.

⁴⁷ İbnü'l-Cevzî, *Şifâtü's-şafve*, 2012, 2/221; Gazzâlî, *İhyâ'ü 'ulûmi'd-dîn*, 4/399; Attâr, *Tezkiretü'l-evliyâ*, 108.

2.5. Ahmed b. Atâ el-Huceymî

Ahmed b. Atâ el-Huceymî'nin Abdülvâhid'in öğrencilerinden olduğu rivâyet edilmiştir.⁴⁸ O, ibadet hayatına düşkünlüğü ve az yemek yemesiyle tanınmıştır. Huceymî, Allah'a ancak "namaz, oruç ve açlıkla" ulaşabileceğini söylemiştir. Kendi el emeğiyle geçinmeye gayret etmiştir.⁴⁹ İbn Teymiyye'ye (ö. 728/1378) göre tasavvuf tarihindeki ilk hankah, Basra'da Ahmed b. Ata tarafından kurulmuştur.⁵⁰

2.6. Ebû Süleyman ed-Dârânî

Ebû Süleyman ed-Dârânî (ö. 215/830), Abdülvâhid b. Zeyd'den hadis rivayet etmiş⁵¹ ve onun hayatıyla ilgili bilgiler nakletmiştir.⁵² Abdülvâhid b. Zeyd ve Dârânî arasındaki münasebeti gösteren bu bilgilerden hareketle Hasan-ı Basrî'nin fikirlerinin Ebû Süleyman Dârânî vasıtasıyla Suriye'ye ulaştığı ifade edilmiştir.⁵³

3. Ruhbanlarla Münasebeti

Abdülvâhid b. Zeyd, ruhbanlarla görüşmüştür. Bu görüşmeler tasavvufun kökenini Hıristiyanlıkla ilişkilendiren bazı oryantalistler tarafından tezlerine destek olarak kullanılmıştır.⁵⁴ Abdülvâhid b. Zeyd'in ruhbanlarla yaptığı görüşmelere dair ilk bilgiyi, İbn Ebû'd-Dünyâ vermiştir. O, bir rahibin Abdülvâhid b. Zeyd'e "Yakîn ilmini öğrenmek istiyorsan kendinle şehvetler arasına demirden bir duvar koy."⁵⁵ dediğini belirtmiştir. İbn Ebû'd-Dünyâ, ayrıca Abdülvâhid b. Zeyd'in bir mağarada yaşayan rahip ile aralarında şöyle bir konuşma geçtiğini kaydetmiştir:

“Abdülvâhid b. Zeyd:

- Ne zamandan beri buradasın?

Rahip:

- Yirmi dört senedir buradayım.

Abdülvâhid b. Zeyd:

- Neye ünsiyet edersin?

Rahip:

⁴⁸ Câhiz, *el-Burşân ve'l-'urcân ve'l-'umyân ve'l-hûlân*, 443; Ebû 'Osmân 'Amr b. Bah el-Câhiz, *el-Beyân ve't-tebyîn* (Beyrut: Dâru ve Mektebetü'l-Hilâl, 1423), 3/191.

⁴⁹ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 9/408.

⁵⁰ İbn Teymiyye, *Mecmû'u fetâvâ*, 10/539.

⁵¹ İbn 'Asâkir, *Târîhu medîneti Dimaşk*, 34/122; İbn Hacer el-Askalânî, *Lisânü'l-mizân*, thk. Abdülfettah Ebû Gudde (Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslamiyye, 2002), 4/80.

⁵² İsfahânî, *Hilyetü'l-evliyâ' ve'tabaqâtü'l-asfiyâ'*, 6/155; İsfahânî, *Hilyetü'l-evliyâ' (Allah Dostlarının Dünyası)*, 4/569; İbn 'Asâkir, *Târîhu medîneti Dimaşk*, 37/226.

⁵³ Massignon, *Doğuş Devrinde İslâm Tasavvufu*, 111; Schimmel, *İslâmın Mistik Boyutları*, 49.

⁵⁴ Ketencî, *Erken Oryantalist Araştırmalarda Tasavvufun Menşei Problemi*, 30.

⁵⁵ İbn Ebû'd-Dünyâ, *el-Yakîn*, thk. Yasîn Muhammed es-Sûres (Lübnan: Dârü'l-Beşâiri'l-İslamiyye, ts.), 50.

- Yalnızlığa

Abdülvâhid b. Zeyd:

- Senin yiyeceğin nedir?

Rahip:

- Yerde biten meyve ve otlar.

Abdülvâhid b. Zeyd:

- İnsanları özlemiyor musun?

Rahip:

- Onlardan kaçtım.

Abdülvâhid b. Zeyd:

- Sen İslâm üzerine misin?

Rahip:

- Ondan başkasını bilmem.⁵⁶

Ebû Nuaym el-İsfahânî ise Abdülvâhid b. Zeyd ve bir rahip arasında şöyle bir konuşma geçtiğini nakletmiştir:⁵⁷

“- Ya rahip, yalnız kalmakta acele ettin.

- Ey genç, eğer yalnız kalmaktaki zevki tatsaydın onu sen de isterdin.

Allah’a tefekkürle geçen yalnızlık ibadetin başıdır.

- Ey rahip, âbidin yalnızlıkta bulacağı asgari şey nedir?

- İnsanları idare etmekten kurtulmak ve şerlerinden emin olmak.

- Ey rahip, kul ne zaman Allah ile ünsiyet kurmanın tadına varır?

- Saf bir sevgiye ve ihlaslı amele sahip olunca.

- Ey Allah’ın kulu! Sevgi ne zaman saf olur?

- Kişi bütün çabasını Allah’a itaat için harcadığı zaman.

- Kişinin ameli hangi durumda ihlaslı olur?

- Kişinin hedefi sadece Allah rızasını kazanmak olduğu zaman.⁵⁸

Hatîb el-Bağdâdî (ö. 463/1071) bu diyalogun daha uzun bir versiyonunu nakletmiştir.⁵⁹ Gazzâlî ise kendisinden önceki kaynaklarda rastlanmayan farklı bir görüşmeyi paylaşmıştır. Bu görüşme Abdülvâhid b. Zeyd ile Çinli bir rahip arasında geçmiştir. Abdülvâhid b. Zeyd, bir savmada ibadetle meşgul olan rahibe “Ey Rahip” diye seslenmiş fakat cevap vermemiştir. Üçüncü defa seslendiğinde şöyle cevap vermiştir:

“-Ey falan, ben rahip değilim. Rahip Allah’tan gelen belalara sabreden, kazasına rıza gösteren, nimetlerine şükreden, azameti karşısında tevazu gösteren, kudretine teslim olan, hesap gününü ve akıbetini düşünen,

⁵⁶ İbn Ebû’l-Dünyâ, *el-‘Uzle ve’l-İnfirâd*, thk. Mesud Abdülhamid Muhammed es-Sa’dîni (Kahire: Mektebetü’l-Furkan, 1431), 40.

⁵⁷ İsfahânî, *Hilyetü’l-evliyâ’ ve tabakâtü’l-asfiyâ’*, 6/155; İsfahânî, *Hilyetü’l-evliyâ’ (Allah Dostlarının Dünyası)*, 4/570.

⁵⁸ İsfahânî, *Hilyetü’l-evliyâ’ ve tabakâtü’l-asfiyâ’*, 10/108; İsfahânî, *Hilyetü’l-evliyâ’ (Allah Dostlarının Dünyası)*, 8/131.

⁵⁹ Ebû Bekir el-Hatîb Ahmed b. Ali Hatib el-Bağdâdî, *Müntehab mine’z-zühhd ve’r-rekâ’ik*, thk. Âmir Hasan Sabrî (Beyrut: Dâru’l-Beşâiri’l-İslâmiyye, 2000), 95-97.

gündüzlerini oruçlu geçiren, gecelerini ihya eden kişidir. Fakat ben bir yırtıcı köpeğim. İnsanlara zarar vermemek için nefsimi bu savmede hapsedmişim.

- Ey rahip, Allah'ı bildikten sonra insanları ondan uzaklaştıran nedir?

- Ey kardeşim, dünyanın sevgisi ve süsü insanları Allah'tan uzaklaştırır. Çünkü orası günah yeridir. Akıllı olan onu kalbinden atan, günahlardan Allah'a yönelen ve kendisini ona yaklaştıracak şeyleri yapandır."⁶⁰

Abdülvâhid b. Zeyd'in toplam dört defa ruhbanlarla görüştüğü nakledilmektedir. Fakat bu görüşmeleri ilk aktaran İbn Ebû'd-Dünyâ, sadece ikisini nakletmiştir. Özellikle Gazzâlî'nin Çinli bir rahiple karşılaştığına dair rivayetine önceki kaynaklar değinmemiştir.

Her dört görüşmenin ortak noktası, Abdülvâhid b. Zeyd'in yolculukları esnasında bu kişilerle tesadüfen karşılaşmış olması ve devam eden bir dostluğun veya ilişkinin olmamasıdır. Ancak Abdülvâhid b. Zeyd'in hem kendisi hem babası Hasan-ı Basrî'nin meclislerinde bulunmuştur. Dolayısıyla ailesi ve yakın çevresi Müslüman zâhidlerden oluşmuştur. Ayrıca Eyyûb es-Sahtiyânî gibi diğer tabî şahsiyetler ile de dostluk kurmuştur. İslâm'ın önemli bir ilim şehri olan Basra'da uzun süre vaazlar vermiştir.

Özetle Abdülvâhid b. Zeyd, hayatı boyunca Müslümanlardan beslenmiş ve İslâm kültürüyle etkileşim içinde olmuştur. Bu bağlamda hayatındaki bu kısa karşılaşmaların ve diyalogların onun zühd anlayışını temelden şekillendirdiğini belirtmek zordur. Çünkü bu etkileşimlerin süresi ve derinlikleri sınırlıdır.

4. Zühd Düşüncesini Yansıtan Kavramlar

Abdülvâhid b. Zeyd, zühdü dinar ve dirhemi terk etmek olarak tanımlamıştır.⁶¹ Onun dünyaya önem vermediğine dair menkıbeler de anlatılmıştır.⁶²

Müfessir Ebû'l-Hasen Ali el-Vâhidî (ö. 468/1076), "*Altın gümüş biriktirip Allah yolunda harcamayanları elem veren bir azapla müjdele!*"⁶³ âyetindeki "biriktirmenin" iki şekilde tefsir edildiğini belirtmiştir. Kimilerine göre âyet, zekâtı verilmeyen maldan bahsetmiştir. Diğer bir gruba göre âyet, ihtiyaç fazlası olan bütün malları kapsamaktadır. Vâhidî, Abdülvâhid b. Zeyd'in ikinci görüşü benimsediğini belirtmiştir.

⁶⁰ Gazzâlî, *İhyâ'ü 'ulûmî'd-dîn*, 4/410.

⁶¹ Ahmed b. Hüseyin el-Beyhakî, *ez-Zühdü'l-kebir*, thk. Âmir Ahmed Haydar (Beyrut: Müessesetü'l-Kütübî's-Sekafiyye, 1996), 79; Abdülkerîm el-Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, thk. Abdülhalim Mahmud - Mahmud b. Şerif (Kahire: Dâru'l-Ma'arif, 1431), 2/364.

⁶² Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, 2/548.

⁶³ et-Tevbe 9/34.

Zira Abdülvâhid b. Zeyd şöyle demiştir: “İhtiyaçtan fazla olan her mal, biriktirmez.”⁶⁴

Knysh, Abdülvâhid'in takipçilerinden dünyadan tamamen el etek çekmelerini istediğini iddia etmiştir.⁶⁵ Klasik kaynaklarda Abdülvâhid'in mesleğine dair bir kayıt bulunmamaktadır. Ancak öğrencilerinden birinin fırıncı olduğu ve Utbetü'l-Gulâm'ın hurma yaprağını işleyerek geçimini sağladığına dair bilgiler bulunmaktadır.⁶⁶

Tespit edebildiğimiz kadarıyla Abdülvâhid b. Zeyd'in zühd anlayışında öne çıkan kavramlar ise şunlardır:

4.1. Havf, Hüzün ve Gözyaşı

Abdülvâhid b. Zeyd, sürekli olarak Allah korkusu (havf) ve hüzün hallerinden bahsetmiştir. Ona göre hüzün bedeninin melikidir ancak bu duygu, meşgul olunmayan hali/boş yerlerde bulunur.⁶⁷

Onun Allah korkusundan dolayı sürekli hüzünlü ve ağlamaklı bir halde olduğu kaydedilmiştir.⁶⁸ Kur'an-ı Kerim kıraatini dinlerken ağlamıştır.⁶⁹ Bir defasında birisinden Kur'an okumasını istemiş, dinlerken çok etkilenmiş ve bayılıncaya kadar ağlamıştır.⁷⁰ Bu sebeple *bekkâin* yani ağlayan zâhidler arasında zikredilmiştir.⁷¹

Vaazlarında dinleyenlerini de ağlamaya davet etmiş ve bu şekilde Allah'tan kurtuluş umulabileceğini söylemiştir:

“Kardeşlerim Allah'a özlem için ağlamaz mısınız? Kim efendisine özlem için ağlarsa onu kendisini görmekten mahrum etmez. Kardeşlerim cehennem korkusundan ağlamaz mısınız? Kim ateş korkusuyla ağlarsa Allah onu ondan korur. Kardeşlerim, kıyamet gününde susuz kalma korkusuyla ağlamaz mısınız? Kardeşlerim ağlamaz mısınız? Evet, dünyada soğuk suya ağlayın. Umulur ki peygamberler, siddikler, şehitler ve salihlerle beraber size arşın altından içirir. Onlar ne güzel arkadaştır.”⁷²

4.2. Açlık

Abdülvâhid b. Zeyd, siddiklerin makamlarına açlık ve susuzlukla

⁶⁴ Ebü'l-Hasen Ali b. Muhammed el-Vâhidî, *et-Tefsirü'l-basîf* (Riyad: Câmîatu'l-İmam Muhammed b. Süüd el-İslâmiyye, 1430), 10/397.

⁶⁵ Knysh, *Tasavvuf Tarihi*, 27.

⁶⁶ İsfahânî, *Hilyetü'l-evliyâ' ve tabakâtü'l-asfiyâ'*, 6/230; İsfahânî, *Hilyetü'l-evliyâ' (Allah Dostlarının Dünyası)*, 5/55-56.

⁶⁷ Dineverî, *el-Mücâlese ve cevâhiru'l-ilm*, 1/422.

⁶⁸ İbn 'Asâkir, *Târîhu medîneti Dımaşk*, 37/225.

⁶⁹ Gazzâlî, *İhyâ'ü 'ulûmi'd-dîn*, 4/184.

⁷⁰ İbn 'Asâkir, *Târîhu medîneti Dımaşk*, 37/230.

⁷¹ Uludağ, “Abdülvâhid b. Zeyd”, 1/282.

⁷² İsfahânî, *Hilyetü'l-evliyâ' ve tabakâtü'l-asfiyâ'*, 6/155; İbnü'l-Cevzî, *Şifâtü's-şafve*, 2012, 2/190.

ulaştıklarını ifade etmiştir.⁷³ Ona göre kişi sadece açlık sayesinde batını olarak temizlenebilir.⁷⁴ Riyâzet ve mücâhede konusunda başarılı olabilmek için açlığın gerekli olduğunu düşündüğünden zaman zaman açlık nedeniyle bitkin düşmüş ve hastalanmıştır.⁷⁵ Abdülvâhid, “Babanız Adem’in musibeti bir lokmaydı. O, onu cennetten çıkardı. Kıyamete kadar o, sizin musibetiniz olacaktır.”⁷⁶ diyerek fazla yemek konusunda takipçilerini uyarmıştır.

Ona göre açlığa karşı dayanabilen kişi güzel ahlâklı olur ve dinî emirleri yerine getirmede daha iradeli olur.⁷⁷ Abdülvâhid b. Zeyd, Allah’ın kulların aç ve susuz kalmalarına ihtiyacı olmadığını, ancak kulların cehennem azabından kurtulabilmek için bu tür riyâzatlara ihtiyaç duyduğunu belirtmiştir.⁷⁸

4.3. Rızâ

Abdülvâhid b. Zeyd, rızâyı “Allah’ın en azametli kapısıdır. Dünyanın cennetidir. Âbidlerin huzur bulduğu yerdir.” şeklinde açıklamıştır.⁷⁹ Kuşeyrî (ö. 465/1072), “Allah’ın en azametli kapısı”nın Allah’a yakın bir dereceye nail olma anlamına geldiğini belirtmiştir.⁸⁰ Abdülvâhid, manevî yakınlık olarak gördüğü rızâyı dünyanın cenneti olarak görmüş ve insanın huzura ve saadete erdiği bir derece olarak tasvir etmiştir.

Abdülvâhid b. Zeyd, rızâyı hayat ve ölümden daha üstün görmüştür. Örneğin ona “İtaat etmek için yaşamayı ve Allah’a kavuşmak için ölümü arzulayanlardan hangisinin faziletli olduğu?” sorulduğunda o, “Allah yaşamasını dilerse yaşamayı, ölmesini dilerse ölmeyi sevmenin” daha faziletli olduğunu belirtmiştir.⁸¹ Bu şekilde Abdülvâhid b. Zeyd, yaşamda ve ölümden mühim olanın rızâ olduğunu vurgulamıştır.

Abdülvâhid b. Zeyd’in hayatında rızâ ile ilgili bazı hadiselerin nakledildiği görülür. Bu hadiselerde musibetlere maruz kalmış kişi, başına gelenlere razıdır ve şikâyet etmez. Bunlardan bir tanesine göre Abdülvâhid

⁷³ Mekkî, *Ḳütü’l-ḳulûb*, 1/170; Mekkî, *Kalplerin Azığı (Kûtu’l-Kulûb)*, 1/384; Gazzâlî, *İhyâ’ü ’ulûmi’-d-dîn*, 3/83.

⁷⁴ Mekkî, *Ḳütü’l-ḳulûb*, 2/288; Mekkî, *Kalplerin Azığı (Kûtu’l-Kulûb)*, 4/119.

⁷⁵ İsfahânî, *Ḥilyetü’l-evliyâ’ ve ṭabakâtü’l-asfiyâ’*, 6/162; İsfahânî, *Ḥilyetü’l-evliyâ’ (Allah Dostlarının Dünyası)*, 4/584.

⁷⁶ İbn ’Asâkir, *Târihu medîneti Dimaşk*, 20/171.

⁷⁷ İsfahânî, *Ḥilyetü’l-evliyâ’ ve ṭabakâtü’l-asfiyâ’*, 6/157; İsfahânî, *Ḥilyetü’l-evliyâ’ (Allah Dostlarının Dünyası)*, 4/572.

⁷⁸ İbn Ebü’-d-Dünyâ, *el-Cû*, thk. Muhammed Hayr Ramazan Yusuf (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1997), 135; İbn ’Asâkir, *Târihu medîneti Dimaşk*, 37/2228.

⁷⁹ İbn Ebü’-d-Dünyâ, *er-Rızâ*, thk. Ziyâ el-Hasan es-Selefi (Bombay: ed-Dârü’s-Selâfiyye, 1410), 51; İsfahânî, *Ḥilyetü’l-evliyâ’ ve ṭabakâtü’l-asfiyâ’*, 6/156; İsfahânî, *Ḥilyetü’l-evliyâ’ (Allah Dostlarının Dünyası)*, 4/570.

⁸⁰ Kuşeyrî, *er-Risâletü’l-Kuşeyriyye*, 1/339.

⁸¹ İsfahânî, *Ḥilyetü’l-evliyâ’ ve ṭabakâtü’l-asfiyâ’*, 6/156; İsfahânî, *Ḥilyetü’l-evliyâ’ (Allah Dostlarının Dünyası)*, 4/570; Herevî, *Ṭabakâtü’l-ş-şüfiyye*, 112.

b. Zeyd, Basra'da bir hastayı ziyaret eder. Hasta, ziyaretçiler geldikten sonra ağlamaya başlar ve “Niye ağladığımı biliyor musunuz? Benim başıma gelenler için ağlamıyorum. Fakat benim musibetlerim size gelmediği için sizin durumunuza ağlıyorum.” der.⁸²

Başka bir örnek ise İran seferinde yaşanmıştır. Bu seferde Ferkad es-Sabahî (ö. 131/748), Muhammed b. Vâsi (ö. 123/741) ve Mâlik b. Dînâr ile birlikte cüzzamlı adamla karşılaşır. Onlar, cüzzamlı adama tedavi olması için şehre gitmesini önerirler. Ancak cüzzamlı adam, bakışlarını semaya çevirerek “Allah'ım! Bunları sana karşı beni kızdırmak için mi gönderdin? Keremin ve sitem hakkın adına sana asla karşı gelmeyeceğim” diye dua eder.⁸³

4.4. İlahî Aşk

Bazı sûfilere göre sâliki Allah'a ulaştırın en kısa yol, muhabbet ve aşktır. Ancak aşk sözcüğü daha çok beşerî ilişkileri çağrıştırdığından ilk zâhidler, kulun Allah hakkındaki duygu ve düşüncelerini bu kelimeyle ifade etmekten imtina etmişlerdir. Abdülvâhid b. Zeyd'in yaşadığı II. asırda aşk kavramı nadiren kullanılmış ve onun yerine daha çok muhabbet kelimesi tercih edilmiştir.⁸⁴

Kaynaklar, aşk kelimesinin kullanılmasına izin verenlerin öncüsü olarak Abdülvâhid b. Zeyd'i göstermişlerdir. Nitekim Ebü'l-Hasan ed-Deylemî⁸⁵ (ö. 392/1002) ve Rûzbihân Baklî⁸⁶ (ö. 6067/1209), aşk konusunda ilk fikir beyan edenlerin başında Abdülvâhid b. Zeyd'i zikretmişlerdir. Ancak bu iki müellif, Abdülvâhid b. Zeyd'in aşk konusundaki sözlerini ve rivayetlerini nakletmemişlerdir. İbn Teymiyye de Allah için aşk kelimesinin kullanılabileceğini söyleyenlerin Abdülvâhid b. Zeyd'in sözlerinden hareket ettiğini söylemiştir. Ayrıca Abdülvâhid b. Zeyd'in bir peygamberin “(Hak)

⁸² Ebü'l-Kâsım Kıvâmü's-Sünne İsmâil b. Muhammed b. Fazl et-Talhî el-İsfahânî et-Teymî, *Siyerü's-selefi's-şâlihîn*, thk. Kerem b. Hilmi b. Ferhat b. Ahmed (Riyâd: Dâru'r-Râye, ts.), 4/1291.

⁸³ İbn Ebü'd-Dünyâ, *eş-Şabr ve's-sevâb 'aleyh* (Lübnan: Dâru İbn Hazm, 1998), 131; İsfahânî, *Hilyetü'l-evliyâ' ve şabakâtü'l-asfiyâ'*, 6/156; İsfahânî, *Hilyetü'l-evliyâ' (Allah Dostlarının Dünyası)*, 4/571.

⁸⁴ Halil Baltacı, “Aşkın Kazandığı Tasavvufi Muhteva: Ahmed Gazzâlî, Baklî ve Irâkî Çizgisi”, *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi* 34 (2014), 24; Süleyman Uludağ, “Aşk”, *Türkiye Diyanet İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 4/11.

⁸⁵ Ebü'l-Hasan ed-Deylemî, *Kitâbü Atfi'l-elif ve'l-me'lûf ale'l-lâmî'l-ma'lûf*, thk. Hasan Mahmud Abdüllatif - Joseph Norment Bell (Kahire: Dâru'l-Kitâbi'l-Mısırî; Dâru'l-Kitâbi'l-Lübnânî, 2007), 9.

⁸⁶ Ruzbihan Baklî, *'Abherü'l-'aşıkîn*, haz. Henry Corbin - Muhammed Mu'in (Tahran: Encümeni İraşinâsi-yi Fransa der İran, 1383) Neşşâr da Abdülvâhid b. Zeyd'i bu konuda fikir beyan eden ilk kişi kabul edilmiştir. 10.

Bana âşık oldu. Ben de ona âşık oldum.” dediğini belirtmiştir.⁸⁷ Bu bilgiler, onun Allah aşkı konusunda öncü olarak görüldüğünü kanıtlamaktadır.

Bu araştırma sürecinde Abdülvâhid b. Zeyd’in “muhabbet” yerine “aşk” kavramını iki kez kullandığı belirlenmiştir. Birincisi Hasan-ı Basrî’den rivayet ettiği şu hadiste geçmektedir: “Kuluma benle meşgul olma hali galip gelince lezzet ve gayretini zikrime koyarım, benim zikrimde karar kılınca bana âşık olur ben de ona âşık olurum. Aramızdaki perdeyi kaldırırım.”⁸⁸ İkinci olarak Kuşeyrî’nin naklettiği bir hadisede o, Allah aşkıdan bahsetmiştir. Abdülvâhid b. Zeyd, genç bir müridine bedeninin zayıflamasının sebebini sorunca müridi, “Daimî aşk ve bunu gizleme hali”nden kaynaklandığını ifade etmiştir. Bunun üzerine Abdülvâhid b. Zeyd, “Sus! Bu cüreti nerede alıyorsun böyle?” demiştir.⁸⁹

Kuşeyrî’nin anlattığı bu olay, Abdülvâhid b. Zeyd’in aşk kelimesinin kullanılmasına karşı çıktığı gibi bir izlenim de uyandırmaktadır. Fakat manevî yolculuğun başında olduğu için de gence böyle bir cevap vermiş olması mümkündür. Zirâ Abdülvâhid b. Zeyd, muhabbetullahı bütün derecelerin üstünde görmüştür. Nitekim o, “Rızâdan başka sabırdan daha faziletli bir amel bilmiyorum. Rızâdan daha şerefli ve yüksek bir derece bilmiyorum. Çünkü rızâ Allah sevgisinin başıdır.”⁹⁰ demiştir. Bu ifade, onun muhabbeti en yüce derece olarak gördüğü rızânın üstünde konumlandığına işaret etmektedir.

Massignon’a göre Abdülvâhid b. Zeyd, Allah sevgisini “aşk” kelimesiyle ifade etmiş ve “muhabbet” kelimesini kullanmamıştır.⁹¹ Bedevî, Allah ile kul arasındaki bağ âyetlerde “muhabbet” kelimesi ile ifade edildiğinden⁹² Massignon’un bu görüşüne itiraz etmiştir. O, hadislerde “aşk” kelimesinin geçmemesinin de görüşünü teyit ettiğini söylemiştir.⁹³

Yukarıda belirtildiği üzere Abdülvâhid b. Zeyd’in kendisi bu konuda hadis rivayet etmiştir.⁹⁴ Ayrıca müridi ile arasında geçen hadise de onun

⁸⁷ Takiyüddîn Ebü’l-Abbas Ahmed b. Abdülhalim b. Abdüsselam b. Abdullah b. Ebi’l-Kâsım el-Harrânî İbn Teymiyye, *Kâ’idetü’n fi’l-muhabbeti*, thk. Muhammed Reşâd Sâlim (Kahire: Mektebetü’t-Türâsi’l-İslâmî, ts.), 52.

⁸⁸ İsfahânî, *Hilyetü’l-evliyâ’ ve tabakâtü’l-asfiyâ’*, 6/165.

⁸⁹ Kuşeyrî, *er-Risâletü’l-Kuşeyriyye*, 2/364; Abdulkerim Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risâlesi*, çev. Süleyman Uludağ (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2016), 293.

⁹⁰ İsfahânî, *Hilyetü’l-evliyâ’ ve tabakâtü’l-asfiyâ’*, 6/163; İsfahânî, *Hilyetü’l-evliyâ’ (Allah Dostlarının Dünyası)*, 4/584; İbnü’l-Cüneyd el-Huttelî, *el-Mahabbetü li’l-lâh sübhânehü ve te’âlâ*, thk. Adil b. Abdüşşekür ez-Zürkî (Riyad: Dârü’l-Hazreti li’n-Neşri ve’t-Tevzî’, 2003), 30; Münâvî, *el-Kevâkibü’l-dürriyye fi terâcimi’s-sâdeti’s-şifîyye*, 1/361.

⁹¹ Massignon, *Doğuş Devrinde İslâm Tasavvufu*, 105.

⁹² Âl- İmrân, 3/31 el-Mâide 5/54.

⁹³ Bedevî, *Şehîdetü’l-’ışkı’l-ilâhî: Râbi’atü’l-’Adeviyye*, 61.

⁹⁴ İsfahânî, *Hilyetü’l-evliyâ’ ve tabakâtü’l-asfiyâ’*, 6/165.

“aşk” kelimesini kullandığına işaret etmektedir. Bununla beraber daha çok “muhabbet” kelimesini kullandığını söyleyebiliriz.

Abdülvâhid b. Zeyd'in muhabbetullah konusundaki görüşleri çeşitli olaylardan etkilenecek oluşmuş görünmektedir. Örneğin yara bere içinde bir âmâyı çocukların taşıdığını görmesi ve âmâ kişinin “Seyyidi! Etimi makasla, kemiklerimi testereyle kessen sadece sana olan sevgim artar. İsteddiğini yap.”⁹⁵ dediğini duyması, Abdülvâhid b. Zeyd'in muhabbetullah anlayışının şekillenmesine etki etmiş olabilir.

Aynı şekilde muhabbetullah konusunda eski kutsal kitaplardan da rivayetler nakletmiştir. Bu konuda o, Hıristiyanlık İslâm'ı seçen Basralı zâhid Ferkad es-Sebahî'den (ö. 131/748) nakiller yapmıştır. Abdülvâhid b. Zeyd, Ferkad es-Sebahî'nin şöyle dediğini belirtmiştir:

“Bazı kitaplarda şöyle okudum: ...Muhebbatullah sahipleri emirlerin de emiridir. Onun zümresi kıyamet günü öndedir. Onun meclisi mukarreblerdendir. Muhabbet, kurbetin ve çalışmanın nihayetidir. Muhibler, uzun taatten yorulmazlar. O'nu ve zikrini severler. Halka onu sevdirebilirler. Kullarına nasihat ederler. Günahların ortaya çıkacağı günden korkarlar. Bunlar Allah'ın veliler ve sevenleridir. Safvet sahibidirler ve ona ulaşmadan onlara rahat yoktur.”⁹⁶

Aktarılan bilgiler, Abdülvâhid b. Zeyd'in Allah muhabbeti ve aşkı konusunda öncü bir sūfi olarak kabul edildiğini ortaya koymaktadır.⁹⁷ Böylece Abdülvâhid b. Zeyd hocası Hasan-ı Basrî'den devraldığı hüznün ve havf/korku temelli zühhd anlayışının muhabbetulaha evrilmesine kapı aralamıştır. Öğrencisi olduğu tahmin edilen Râbia ile bu dönüşüm daha yüksek sesle ifade edilmiştir.

4.5. Cihad

Zâhidlerin en önemli özelliklerinde bir tanesi göntüllü olarak sınır bölgelerine giderek cihada katılmalarıdır. İlk zahidler arasında bulunan birçok şahsiyet sınır boylarına bu amaçla yerleşmiştir.⁹⁸ Basra'nın ilk zâhidlerinden biri olan Sıla b. Eşyem (ö. 62/681) oğluyla beraber bir savaşta şehit düşmüştür.⁹⁹ Basra okulunun öncü isimlerinden Hasan-ı Basrî de bazı savaşlara katılmıştır.¹⁰⁰ Basrî, cennete giden en kestirme yolun cihad olduğunu ifade etmiştir.¹⁰¹

⁹⁵ İbn Ebü'd-Dünyâ, *el-Evliyâ*, thk. Muhammed es-Saîd Besûni Zağlûl (Beirut: Muessesetü'l-Kütübi's-Sekâfiyye, 1992), 48.

⁹⁶ Huttelî, *el-Maḥabbetü li'llâh sübhânehü ve te'âlâ*, 57.

⁹⁷ Neşşâr, *Neş'etü'l-fikri'l-felsefî fi'l-İslâm*, 3/182.

⁹⁸ Knysh, *Tasavvuf Tarihi*, 18.

⁹⁹ Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî, *Şifatu's-şafve* (Kahire: Dârü'l-Hadis, 2000), 2/129.

¹⁰⁰ Süleyman Uludağ, “Hasan-ı Basrî”, *Türkiye Diyanet İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 16/291.

¹⁰¹ İsfahânî, *Hilyetü'l-evliyâ ve tabakâtü'l-asfiyâ*, 6/162; İsfahânî, *Hilyetü'l-evliyâ (Allah Dostlarının Dünyası)*, 4/583.

Abdülvâhid b. Zeyd de öğrencileriyle birlikte savaşa katılmıştır.¹⁰² Cihada gittiği durumlarda dahi günlük ibadetlerine ara vermemeye özen göstermiş ancak seferin yorgunluğundan bir seferinde uyuyakalmıştır. Rüyasında bir genç ona “Ölümlerle kişi dünyadan nasıl kesiliyorsa uyuyan kişinin amelleri de öyle kesilir.” demiştir. Abdülvâhid b. Zeyd, daha sonra bu sözleri sıkça tekrar edip ağlamıştır.¹⁰³

5. Tasavvuf Tarihindeki Yeri

Hasan-ı Basrî, “havfi” esas alan Basra zühd okulunun önderi sayılmıştır.¹⁰⁴ Hadis, fıkıh ve kelâm ilimlerinin de öncüsü olan Basrî'nin görüşlerini onun vefatından sonra özellikle Abdülvâhid b. Zeyd sahiplenmiştir.¹⁰⁵ Abdülvâhid b. Zeyd, Hasan-ı Basrî'nin müridleri arasında birliği sağlayarak kendilerine rehberlik etmiştir.¹⁰⁶ Etrafında öğrencileri olduğu için Abdülvâhid b. Zeyd, “şeyhü's-süfiyye”¹⁰⁷ ve “şeyhü'l-ubbâd”¹⁰⁸ şeklinde anılmıştır.

Sûfi müelliflerden Ebû Tâlip el-Mekkî, Abdülvâhid b. Zeyd'i zâhidlerin imamı olarak nitelendirmektedir.¹⁰⁹ Ebû Nasr es-Serrâc'ın (ö. 378/988) Abdülvâhid b. Zeyd hakkında anlattığı hadiseden onun bir grubun manevî terbiyesini üstlendiği anlaşılmaktadır.¹¹⁰ Kuşeyrî, öğrencilerinden “müridleri” şeklinde bahsetmektedir.¹¹¹ Ayrıca, Abdülvâhid b. Zeyd, duasına icabet edilen¹¹² ve insanların sıkıntılı anlarında kendisine başvurduğu biri olarak anlatılmaktadır.¹¹³ Bu veriler, Abdülvâhid b. Zeyd'in çevresinde müridleri olan ilk şeyhlerden olduğuna işaret etmekte ve etrafındaki saygınlığını yansıtmaktadır.

Câhiz'in Abdülvâhid b. Zeyd hakkında verdiği bilgilerden onun bu müridlerini riyâzete yönlendirdiği anlaşılmaktadır. Zira Câhiz, onu “ehl-i muzmârın reisi” olarak tanıtmaktadır. Muzmâr kelimesinin sözlük anlamı,

¹⁰² Ebû'l-Leys Nasr b. Muhammed b. Ahmed b. İbrâhîm es-Semerkindî, *Tenbihü'l-ğâfilin* (Dimeşk-Beyrut: Dâru İbn Kesir, 2000), 622-623.

¹⁰³ İsfahânî, *Hilyetü'l-evliyâ' ve tabakâtü'l-asfiyâ'*, 6/162; İsfahânî, *Hilyetü'l-evliyâ' (Allah Dostlarının Dünyası)*, 4/583.

¹⁰⁴ Uludağ, “Hasan-ı Basrî”, 16/292.

¹⁰⁵ İbn Teymiyye, *Mecmû'u fetâvâ*, 10/358-359; Florian Sobieroj, “Mutezile ve Tasavvuf”, çev. Salih Çift, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10/1 (2001), 274.

¹⁰⁶ Massignon, *Doğuş Devrinde İslâm Tasavvufu*, 105.

¹⁰⁷ Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 2/272; Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, 19/170.

¹⁰⁸ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'*, 7/178.

¹⁰⁹ Mekkî, *Kütü'l-kulüb*, 1/263; Mekkî, *Kalplerin Azığı (Kûtu'l-Kulüb)*, 2/94.

¹¹⁰ Serrâc, *el-Lüma'*, 545; Ebû Nasr Tûsî, *el-Lüma'*, *İslam Tasavvufu*, çev. Hasan Kamil Yılmaz (İstanbul: Altınoluk, 1996), 433.

¹¹¹ Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, 2/364; Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risâlesi*, 293.

¹¹² Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 6/673.

¹¹³ Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, 2/547; Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risâlesi*, 456-457.

bir atı savaşa veya yarışa hazırlamak için evvela çok besleyip sonrasında ise sadece zarurî miktarda yemek vermektir.¹¹⁴ Bu uygulama, atın vücudunun daha sıkı ve çevik hale gelmesini sağlamaktadır. Muzmâr uygulamasının süresi, kırk gündür.¹¹⁵ Riyâzetin tasavvuftaki manası ise nefsi eğitmek için onu birtakım helal arzularından mahrum etmeyi ifade eder. Nefsi kontrol altında tutmak için yemeyi, içmeyi, uyumayı ve konuşmayı azaltmak riyâzetin gerektiği hallerden bazılarıdır.¹¹⁶ Dolayısıyla Câhiz, bu tabirle Abdülvâhid'in "riyâzet ehlinin reisi" olduğunu ifade etmiştir.

Abdülvâhid b. Zeyd, yakîne ulaşmak için müridlerini riyâzete yönlendirmiştir. Onun "Ey kardeşlerim tuz ve ekmeği yiyin. Çünkü yağ eritir ve yakîne artırır."¹¹⁷ demesi müridlerini bu amaçla riyâzete yönlendirdiğine işaret etmektedir. Yine talebesi Utbe, ona "Falan kişi kalbiyle ilgili öyle bir makamdan bahsetti ki, ben bir şey anlamadım!" deyince Abdülvâhid b. Zeyd, Utbe'ye "Falan kişi hurma yemez, sen ise hurma yiyorsun!" demiştir.¹¹⁸ Onun kalple ilgili bazı makamlara ulaşmak için müridinden yediklerine dikkat etmesini istemesi dikkat çekicidir.

Abdülvâhid b. Zeyd, müridleriyle zikir halkaları da düzenlemiştir. Vefat etmek üzere olan bir müridinin yanına gittiğinde müridi, artık zikir meclislerinde bulunamayacağı için üzüldüğünü belirtmiştir. Abdülvâhid b. Zeyd, ona zikir meclislerinin dünyanın en hayırlı işi olduğunu ve âhiretteki hayırlara bu meclisler vesilesiyle varılacağını söylemiştir.¹¹⁹ Abdülvâhid b. Zeyd'in müridlerini manevî açıdan terbiye ettiği ve zikir meclisleri düzenlediği anlaşılmaktadır.

Abdülvâhid b. Zeyd'in müridleriyle buluştuğu mekân hakkında doğrudan bir bilgiye rastlanmamaktadır. İbn Teymiyye'nin ifadesine göre tasavvuf tarihindeki ilk hankah (düveyre) Abdülvâhid b. Zeyd'in müridi Ahmed b. Atâ tarafından Basra'da kurulmuştur. Sûfîler, Ahmed b. Ata tarafından kurulan bu hankahta bir araya gelip ibadet etmiş ve bu grup "fakriyye" olarak isimlendirilmiştir.¹²⁰ Zehebî de Ebû Saîd İbnü'l-A'rabî'nin (341/952) *Tabakâtü'n-nüssâk* isimli eserinden nakille Ahmed b. Atâ el-

¹¹⁴ İsmâil b. Hammâd el-Cevherî, *eş-Şihâh* (Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 1987), 2/722; Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî ez-Zemahşerî, *el-Fâ'ik fî ğaribi'l-hadîs*, thk. Ali Muhammed el-Becavi - Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim (Lübnan: Dâru'l-Ma'rife, ts.), 2/347.

¹¹⁵ Câhiz, *el-Burşân ve'l-'urcân ve'l-'umyân ve'l-hülân*, 442. (Yayıncının açıklaması)

¹¹⁶ Süleyman Uludağ, "Riyâzet", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 35/143.

¹¹⁷ İsfahânî, *Hilyetü'l-evliyâ' ve tabakâtü'l-asfiyâ'*, 6/155; İsfahânî, *Hilyetü'l-evliyâ' (Allah Dostlarının Dünyası)*, 4/569.

¹¹⁸ Mekkî, *Kütü'l-kulüb*, 2/292; Mekkî, *Kalplerin Azığı (Kütü'l-Kulüb)*, 4/130.

¹¹⁹ İsfahânî, *Hilyetü'l-evliyâ' ve tabakâtü'l-asfiyâ'*, 6/157; İsfahânî, *Hilyetü'l-evliyâ' ve tabakâtü'l-asfiyâ'*, 4/573.

¹²⁰ İbn Teymiyye, *Mecmû'u fetâvâ*, 10/359.

Huceymî'nin Basra'da ibadet edenler ve müridler için bir ev vakfettiğini aktarmıştır. İbnü'l-A'rabî, bu evin Basra'da ibadet için vakfedilen ilk ev olabileceğine dikkat çekmiştir.¹²¹ Fakat bu hankahın Abdülvâhid b. Zeyd'in sağlığında kurulduğuna dair bir kayıt bulunmamaktadır.

Abdülvâhid b. Zeyd'in müridleriyle bir araya geldiği diğer bir yerleşim yeri Basra yakınlarındaki Abadan'dır. Abdülvâhid b. Zeyd, sevenleriyle birlikte burada ibadet ile meşgul olmuştur.¹²² Modern araştırmacılar, ilk hankahın Abdülvâhid b. Zeyd'in öğrencisi tarafından Abadan'da kurulduğuna işaret etmişlerdir.¹²³ Ancak klasik kaynaklarda Abdülvâhid b. Zeyd'in zaman zaman Abadan'da bulunduğu belirtilse de ilk hankahın Abadan'da kurulduğuna dair bir bilgiye rastlanılmamıştır.

Abdülvâhid b. Zeyd, Basra'daki zâhidlere liderlik yaptığı gibi diğer bölgelerdeki zâhidlerle görüşmek için seyahatlere çıkmıştır. İbn Ebü'd-Dünyâ'nın aktardığına göre o bu amaçla Şam'a gitmiş ve onun bu gayeyle geldiğini bilenler kendisini bölgedeki zâhidlere yönlendirmiştir. Abdülvâhid b. Zeyd de bölgedeki zâhidlerin çoğuyla görüşmüştür.¹²⁴ Bu deneyimleri, muhtemelen Basra'daki müridlerine ileterek farklı bölgelerdeki zühd anlayış ve pratikleri hakkında bilgi sahibi olmalarını sağlamıştır. Abdülvâhid b. Zeyd'in bu etkileşimleri, zühdün daha geniş bir coğrafyada yayılmasına ve toplumsal bir olgu haline gelmesine katkı sağlamış olabilir.

Abdülvâhid b. Zeyd'in ünü, mürid çevresi ve gerçekleştirdiği yolculuklar sayesinde geniş bir alana yayılmıştır. Çünkü aktarıldığına göre Abdülvâhid b. Zeyd, Mekke yolunda bir gençle konuşmak istemiştir. Genç, onun sorularına cevap vermeye yanaşmayınca etrafta bulunanlar, muhatabının Abdülvâhid b. Zeyd olduğunu söylemiş ve bu ismi duyan genç derhal onunla konuşmaya başlamıştır.¹²⁵ Hicrî 255'te vefat eden Câhiz, Basra zâhidlerinin Abdülvâhid b. Zeyd'in menkıbelerini anlattığını¹²⁶ ve bağlılarının bulunduğunu aktarmıştır.¹²⁷ Ayrıca Basra'da ilk hankahı kuran Ahmed b. Atâ'nın vefatından sonra öğrencisi Ahmed el-Gassân (ö. 230/840'dan önce) şeyhlik makamına geçmiş ve o da sûfiler için bir ev

¹²¹ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 9/408.

¹²² İbn Ebü'd-Dünyâ, *er-Riğka ve'l-bükâ*, 93; İsfahânî, *Hilyetü'l-evliyâ* ve *tabakâtü'l-asfiyâ*, 6/160; İsfahânî, *Hilyetü'l-evliyâ (Allah Dostlarının Dünyası)*, 5/58.

¹²³ Massignon, *Doğuş Devrinde İslâm Tasavvufu*, 40; Muhsin Keyânî, *Târîh-i Hânkâh der İrân* (Tahran: İntişârât-i Tahûrî, 1369), 145; Süleyman Uludağ, "Hankah", *Türkiye Diyanet İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 16/42.

¹²⁴ İbn Ebü'd-Dünyâ, *el-'Uzle ve'l-infirâd*, 55; İbn 'Asâkir, *Târîhu medîneti Dimaşk*, 37/221.

¹²⁵ İbn Ebü'd-Dünyâ, *el-Menâmât*, 89.

¹²⁶ Câhiz, *el-Burşân ve'l-'urcân ve'l-'umyân ve'l-hülân*, 444.

¹²⁷ Ebü 'Osmân 'Amr b. Bah el-Câhiz, *Kitâbü'l-Hayevân* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1421), 3/19.

vakfetmiştir. Gassân, faaliyetlerini bu evde sürdürmüştür.¹²⁸ Bu bilgiler, Abdülvâhid b. Zeyd'in öğrencilerinin onun misyonunu tarikata benzer bir biçimde devam ettirdiklerini göstermektedir. Nitekim Abdülvâhid b. Zeyd'in ismi tasavvufun kurumsallaşmış şekli olan tarikat silsilelerinde de geçmektedir.¹²⁹

Tüm bu nedenlerle olsa gerek İbn Teymiyye, sûfliğin ilk olarak Basra'da ortaya çıktığını belirtmiş ve bu hareketin öncüsü ismi olarak Abdülvâhid b. Zeyd'i kabul etmiştir. Bu sebeple, İbn Teymiyye'nin Abdülvâhid'i ilk sûfi olarak gördüğü belirtilmiştir.¹³⁰ Yine Abdülvâhid'den sonra zâhidlerin sûfi ismiyle tanındığı, kendilerine özgü ıstılah ve merâsimlerin oluştuğu söylenmiştir.¹³¹

Ebû Nasr es-Serrâc'ın eserinde bu iddiaları güçlendirecek ipuçlarına rastlamaktayız. Çünkü Serrâc'ın naklettiğine göre Abdülvâhid b. Zeyd, "Sana göre sûfi kimdir?" sorusunu "Akıllarıyla üzüntülerine kaim olanlar, kalpleriyle hüznleriyle meşgul olanlar ve efendileriyle nefislerinin şerrinden korunanlardır." şeklinde cevaplamıştır.¹³² Hargûşî de (ö. 406/1015-16) *Tehzîbü'l-esrâr*'da tasavvufun manasını açıklarken Abdülvâhid b. Zeyd'in bu tarifini aktarmıştır.¹³³ Sühreverdî (ö. 632/1234), bu tanım için "Bu, sûfilerin halini tam olarak anlatan bir tarifdir." demiştir.¹³⁴ Sûfi müelliflerinin aktardığı bu tarif, sûflikle ilgili yapılan ilk tanım kabul edilmiştir.¹³⁵

Abdülvâhid b. Zeyd'in kaynaklarda zâhidler arasında zikredilmesi ve sûfilerin henüz bir zümre olarak ortaya çıkmamış olması nedeniyle bu tarifi güvenilirliği tartışılmıştır.¹³⁶ Ancak Abdülvâhid b. Zeyd'in sûfi

¹²⁸ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 9/409.

¹²⁹ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 23/364; Yâfiî, *Mir'âtü'l-cenân ve 'ibretü'l-yakzân fî ma'rifeti havâdişi'z-zamân*, 4/33; Şîrazî, *Ṭarâikü'l-hakâik*, 2/83; Ömer Tay, *Hind Alt Kütası'nda Tasavvuf-Çiştîyye Tarikatı 12-15. Yüzyıllar* (İstanbul: Buhara Yayınları, 2023), 32.

¹³⁰ Şeybî, *es-Sıla beyne'l-tasavvuf ve'l-teşeyyu*, 1/326.

¹³¹ Saîd b. Nâsır el-Gâmîdî, *Hakiketü'l-bid'a ve aḥkâmühâ* (Riyâd: Mektebetü'r-Rüşd, ts.), 1/123.

¹³² Serrâc, *el-Lüma*, 45.

¹³³ Ebû Sa'd Abdülmelik el-Hargûşî, *Tehzîbü'l-esrâr fî tabakâti'l-ahyâr*, thk. Bessâm Muhammed Bârud (Ebû Dâbi: el-Mecmâu's-Sakafî, 1999), 25.

¹³⁴ Ebû Hafs Şihâbüddîn Ömer es-Sühreverdî, *Avârifü'l-Maârif* (Şam: Dârü't-Takvâ, 2022), 2/1/232; Ebû Hafs Şihâbüddîn Ömer Sühreverdî, *Gerçek Tasavvuf ('Avârifü'l-ma'ârif)*, çev. Dilaver Selvi (İstanbul: Semerkand Yayınları, 2010), 58.

¹³⁵ Akif Dursun, *Tasavvuf Fıkah İlişkisi* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2020), 44; Yasemin Akcakaya, *Tasavvufun Ortaya Çıkışı Bağlamında Ashâb-ı Suffe'nin Tasavvuf Düşüncesine Etkisi* (Karabük: Karabük Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2022), 76.

¹³⁶ Betül İzmirli, *Tasavvufta Tip Analizleri* (İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2017), 111.

olarak anılan ilk kişi olduğu belirtilen Ebû Hâşim el-Kûfî¹³⁷ (ö. 150/767) ile aynı dönemde yaşamış olması, Abdülvâhid b. Zeyd zamanında “sûfî” kelimesinin bilindiğine işaret etmektedir.

Abdülvâhid b. Zeyd’in zikir meclisleri hakkında fikir beyan etmesi, müridleri tarafından ilk hankahın kurulması, ilk sûfî tarifinin ona nisbet edilmesi ve tarikat silsilesinde isminin geçmesi tasavvuf tarihindeki yerini gösteren önemli bulgulardır. Bundan dolayı o, tasavvufun sistemleşmesi ve tarikat formuna gelmesinde öncü bir şahsiyet olarak kabul edilebilir.¹³⁸

Sonuç

Bu makalede Abdülvâhid b. Zeyd’in hayatı, zühd anlayışı ve tasavvuf tarihindeki yeri tespit edilmeye çalışılmıştır. Araştırmadan elde edilen bazı sonuçlar şu şekilde özetlenebilir:

Abdülvâhid b. Zeyd, İslâmî ilimlerin öncüsü olan Hasan-ı Basrî’nin zühd ile ilgili fikirlerini miras almıştır. Kelâm ilmiyle ilgili bazı görüşler beyan etmesinden ve hadis ravisi olarak anılmasından, teşekkül döneminde olan diğer İslâmî ilimlerle de ilgili olduğu anlaşılmaktadır. Ancak, Abdülvâhid b. Zeyd, daha çok zâhidane hayatıyla öne çıkmıştır. Tasavvuf tarihinde görülen ilk hankah, Abdülvâhid b. Zeyd’in öğrencisi Ahmed b. Atâ tarafından Basra’da kurulmuştur. Her ne kadar Abdülvâhid b. Zeyd’in bu hankahı görüp görmediği bilinmese de, kaynaklar hankahın onun öğrencisi tarafından kurulduğunu belirtmektedir. Ahmed b. Atâ, muhtemelen hocası zamanından beri devam eden bir ihtiyaçtan dolayı böyle bir girişimde bulunmuştur. Çünkü kaynaklar, Abdülvâhid b. Zeyd’i “sûfilerin şeyhi” ve “abidlerin şeyhi” olarak anmışlardır. Bu, onun etrafında bir mürid kitlesinin bulunduğuna işaret etmektedir. Ahmed b. Atâ, bu mürid kitlesi için müstakil bir yapı vakfetmiştir. Ahmed b. Atâ’nın vefatından sonra öğrencisi Ahmed el-Gassân şeyhlik makamına geçmiş ve o da sûfiler için bir ev vakfederek faaliyetlerine burada devam etmiştir. Abdülvâhid b. Zeyd’in etkisinin birkaç kuşak boyunca devam ettiği anlaşılmaktadır.

Abdülvâhid b. Zeyd’in müridleriyle zikir halkaları tertip ettiğine dair az da olsa bilgi bulunmaktadır. Aynı şekilde, müridlerini riyâzete yönlendirmiştir. Tasavvuf klasiklerindeki ilk sûfî tanımının Abdülvâhid b. Zeyd’e ait olması, ilk hankahın muhtemelen onun etkisiyle kurulması ve müridlerini riyâzete yönlendirmesinden dolayı o tasavvuf tarihindeki ilk sûfî olarak kabul edilmiştir. Abdülvâhid b. Zeyd, tasavvuf düşüncesinde önemli bir yeri olan muhabetullah hakkında ilk görüş beyan edenlerdendir. Râbia el-Adeviyye’nin ondan faydalandığına dair ihtimalin olması, onun

¹³⁷ Câmî, *Nefehâtü'l-Üns*, 31.

¹³⁸ Fatma Uztemur, *Ebû Nuaym El-İsfahânî'nin (ö. 430/1038) Hilvetü'l-Evliyâ Adlı Eseri Çerçevesinde Hicrî İlk İki Asırda Zühd* (Yalova: Yalova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 71.

Allah sevgisi fikri hakkında Abdülvâhid b. Zeyd'den de etkilendiğini düşündürmektedir.

Son olarak, Abdülvâhid b. Zeyd, yolculukları esnasında bazı rahiplerle karşılaşmış ve onlara sorular sormuştur. Ancak, bu görüşmeler için özel olarak yolculuklar yapmadığı ve görüşmelerin ardından rahiplerle iletişimi devam ettirmediği anlaşılmaktadır. Bu bakımdan, bu görüşmelerin zühhd anlayışında etkili olması küçük bir ihtimaldir. Nitekim o hiçbir zaman rahipler gibi olağan hayatın dışına çıkmamış, camide vaazlar vermiş, evlenmiş, yolculuklara çıkmış ve cihada katılmıştır. Bu durum onun zühhd anlayışının kaynağını Hıristiyanlığa bağlayan yaklaşımları çürütmektedir.

Kaynakça

Askakaya, Yasemin. *Tasavvufun Ortaya Çıkışı Bağlamında Ashâb-ı Suffe'nin Tasavvuf Düşüncesine Etkisi*. Karabük: Karabük Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2022.

Askalânî, İbn Hacer. *Lisânü'l-mîzân*. thk. Abdülfettah Ebû Gudde. 10 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslamiyye, 2002.

Attâr, Ferîdüddîn. *Tezkiretü'l-evliyâ*. haz. Süleyman Uludağ. Bursa: İlim ve Kültür Yayınları, 1984.

Bağdadî, Hatîp. *Târîhu Bağdâd*. thk. Beşşâr Avvâd Ma'ruf. 16 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 2002.

Baklı, Ruzbihan. *'Abherü'l-'aşîkîn*. haz. Henry Corbin - Muhammed Mu'in. Tahran: Encümeni İrânşinâsi-yi Fransa der İran, 1383.

Baltacı, Halil. "Aşkın Kazandığı Tasavvufî Muhteva: Ahmed Gazzâlî, Baklı ve İrakî Çizgisi". *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi* 34 (2014), 23-44.

Bedevî, Abdurrahman. *Şehîdetü'l-'işki'l-ilâhî: Râbi'atü'l-'Adeviyye*. Kahire: Mektebetü'n-Nehdati'l-Mısıriyye, 1962.

Belhî, Ebü'l-Kâsım Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd el-Kâ'bî. *Kabûlu'l-aḥbâr ve ma'rifeti'r-ricâl*. thk. Ebû Amr el-Hüseynî b. Ömer b. Abdürrahim. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2000.

Behakî, Ahmed b. Hüseyin. *ez-Zühdü'l-kebîr*. thk. Âmir Ahmed Haydar. Beyrut: Müessesetü'l-Kütübi's-Sekafîyye, 1996.

Buhârî, Muhammed b. İsmâil. *et-Târîhu'l-kebîr*. thk. Muhammed b. Salih b. Muhammed ed-Debâsî. 12 Cilt. Riyad: 2019.

Câhiz, Ebü 'Osmân 'Amr b. Bah. *el-Beyân ve't-tebyîn*. 3 Cilt. Beyrut: Dâru ve Mektebetü'l-Hilâl, 1423.

Câhiz, Ebü 'Osmân 'Amr b. Bah. *el-Burşân ve'l-'urcân ve'l-'umyân ve'l-ḥûlân*. thk. Abdüsselam Muhammed Harun. Beyrut: Dâru'l-Cîl, 1410.

Câhiz, Ebü 'Osmân 'Amr b. Bah. *Kitâbü'l-Hayevân*. 7 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1421.

Câmî, Abdurrahman. *Nefehâtü'l-üns*. Tahran: İntişârât-i Kitâb-i Furuşî-yi Mahmudî, 1958.

Cevherî, İsmâil b. Hammâd. *eş-Şihâh*. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l-'İlm li'l-Melâyîn, 1987.

Deylemî, Ebü'l-Hasan. *Kitâbü Atfi'l-elif ve'l-me'lûf ale'l-lâmi'l-ma'rûf*. thk. Hasan Mahmud Abdüllatif - Joseph Norment Bell. Kahire: Dâru'l-Kitâbi'l-Mısri; Dâru'l-Kitâbi'l-Lübnânî, 2007.

Dineverî, Ebü Bekir Ahmed b. Mervân. *el-Mücâlese ve cevâhiru'l-ilm*. thk. Ebü Ubeyde Meşhur b. Hasan. 8 Cilt. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1419.

Dûlâbî, Ebü Bişr. *el-Künâ ve'l-esmâ'*. thk. Ebu Kuteybe Nazar Muhammed Faryabî. 3 Cilt. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2000.

Dursun, Akif. *Tasavvuf Fıkıh İlişkisi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2020.

Ebü's-Şeyh, Abdullah b. Muhammed b. Ca'fer b. Hayyân el-Ensârî el-İsfahânî. *Tabakâtu'l-muhaddisîn ve'l-vâridîne 'aleyhâ*. thk. Abdulgafûr Abdülhakk Hüseyin el-Belûşî. 4 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1992.

Efendioğlu, Mehmet. "Sahâbe". *Türkiye Diyanet İslâm Ansiklopedisi*. 35/491-500. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.

Gâmidî, Saîd b. Nâsır. *Hakiketü'l-bid'a ve aḥkâmühâ*. 2 Cilt. Riyâd: Mektebetü'r-Rüşd, ts.

Gazzâlî, Ebû Hâmîd Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed. *İhyâ'ü 'ulûmi'd-dîn*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Marifet, 1431.

Gökbulut, Süleyman. *Necmeddin-i Kübra ve Kübrevilik*. İstanbul: İnsan Yayınları, 2010.

Gâmidî, Saîd b. Nâsır. *Hakiketü'l-bid'a ve aḥkâmühâ*. 2 Cilt. Riyâd: Mektebetü'r-Rüşd, ts.

Hargûşî, Ebû Sa'd Abdülmelik. *Tehzîbü'l-esrâr fî tabakâti'l-aḥyâr*. thk. Bessâm Muhammed Bârud. Ebû Dâbi: el-Mecmâu's-Sakafî, 1999.

Hatib el-Bağdâdî, Ebû Bekir el-Hatîb Ahmed b. Ali. *Müntehab mine'z-zühud ve'r-rekâ'ik*. thk. Âmir Hasan Sabrî. Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 2000.

Hemedânî, Aynülkudât. *Zübdetü'l-Hakâik- Hakikatlerin Özü- Şekva'l-Garib Ani'l-Evtân İlâ Ulemâi'l-Buldân-Garibin Şikayeti*. çev. Ahmet Kamil Cihan v.dğr. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2016.

Herevî, Hâce Abdullah. *Tabakâtu's-şûfiyye*. nşr. Hüseyin Âhî. Tahran: İntişârât-ı Fûrû'î, 1983.

Huttelî, İbnü'l-Cüneyd. *el-Maḥabbetü li'llâh sübhânehû ve te'âlâ*. thk. Adil b. Abdüşşekür ez-Zürkî. Riyad: Dâru'l-Hazreti li'n-Neşri ve't-Tevzî', 2003.

İbn 'Asâkir, Ebû'l-Kâsım Ali b. el-Hasan. *Târihu medîneti Dimaşk*. thk. Muhibbiddîn Ebî Sa'îd Ömer b. Garâme el-'Amravî. 80 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikir, 1995.

İbn Ebü'd-Dünyâ. *el-Cû*. thk. Muhammed Hayr Ramazan Yusuf. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1997.

İbn Ebü'd-Dünyâ. *el-Evliyâ*. thk. Muhammed es-Saîd Besûnî Zağlûl. Beyrut: Muessesetü'l-Kütübi's-Sekâfiyye, 1992.

İbn Ebü'd-Dünyâ. *el-Menâmât*. thk. Abdülkadir Ahmet Ata. Beyrut: Müessesetü'l-Kütübi's-Sekâfiyye, 1993.

İbn Ebü'd-Dünyâ. *el-Yaḳîn*. thk. Yasîn Muhammed es-Süres. Lübnan: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, ts.

İbn Ebü'd-Dünyâ. *el-'Uzle ve'l-infirâd*. thk. Mesud Abdülhamid Muhammed es-Sa'dîni. Kahire: Mektebetü'l-Furkan, 1431.

İbn Ebü'd-Dünyâ. *er-Rizâ*. thk. Ziyâ el-Hasan es-Selefi. Bombay: ed-Dâru's-Selefiyye, 1410.

İbn Ebü'd-Dünyâ. *er-Riḳka ve'l-bükâ'*. Lübnan: Dâru İbn Hazm, 1998.

İbn Ebü'd-Dünyâ. *eş-Şabr ve ş-şevâb 'aleyh*. Lübnan: Dâru İbn Hazm, 1998.

İbn Hibbân, Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân el-Büstî. *el-Mecrûhîn mine'l-muhaddisîn*. thk. Hamdi Abdülmecid es-Selefi. 2 Cilt. Riyâd: Dâru's-Sumeyyi, 2000.

İbn Hibbân, Ebû Hâtım Muhammed b. Hibbân el-Büstî. *es-Şikât*. thk. Muhammed Abdülmuid Han. 9 Cilt. Haydarâbâd/Deken: Dâiretü'l-Ma'ârifü'l-Osmâniyye, 1973.

İbn Sa'd, Ebû Abdullâh Muhammed. *Kitâbü't-Tabakâti'l-kebir*. thk. Ali Muhammed Ömer. 11 Cilt. Kahire: Mektebetü'l-Hanci, 2001.

İbn Teymiyye, Takiyüddîn Ebû'l-Abbas Ahmed b. Abdülhalim b. Abdüsselam b. Abdullah b. Ebi'l-Kâsım el-Harrânî. *Ķâ'idetün fi'l-muhabbeti*. thk. Muhammed Reşâd Sâlim. Kahire: Mektebetü't-Türâsi'l-İslâmî, ts.

İbn Teymiyye, Takiyüddîn Ebû'l-Abbas Ahmed b. Abdülhalim b. Abdüsselam b. Abdullah b. Ebi'l-Kâsım el-Harrânî. *Mecmû'u fetâvâ*. thk. Abdurrahman b. Muhammed b. Kasım. Medine: Mecmeu'l-Melik Fahd li Tabâati'l-Mushafi's-Şerîf, 2003.

İbnü'l-Cevzî, Ebû'l-Ferec. *el-Ķuşşâş ve'l-müzekkirün*. thk. Muhammed Lutfi es-Sabbâğ. Beyrut: el-Mektebetü'l-İslâmî, 1988.

İbnü'l-Cevzî, Ebû'l-Ferec. *Şifatü's-şafve*. 2 Cilt. Kahire: Dârü'l-Hadis, 2000.

İbnü'l-Cevzî, Ebû'l-Ferec. *Şifatü's-şafve*. thk. Halid Mustafa Tartûsî. Beyrut: Dârü'l-Kitabi'l-Arabî, 2012.

İsfahânî, Ebû Nuaym. *Hilyetü'l-evliyâ (Allah Dostlarının Dünyası)*. çev. Hüseyin Yıldız v.dğr. 11 Cilt. İstanbul: Ocak Yayıncılık, 2015.

İsfahânî, Ebû Nuaym. *Hilyetü'l-evliyâ' ve tabakâti'l-asfiyâ'*. 10 Cilt. Mısır: Matba'atüs's-Sa'adet, 1974.

İzmirli, Betül. *Tasavvufta Tip Analizleri*. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2017.

Ketenci, Feyza. *Erken Oryantalist Araştırmalarda Tasavvufun Menşei Problemi*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021.

Keyânî, Muhsin. *Târîh-i Hânkâh der İrân*. Tahran: İntişârât-i Tahûrî, 1369.

Knysh, Alexander. *Tasavvuf Tarihi*. çev. İhsan Durdu. İstanbul, 2011.

Kuşeyrî, Abdülkerim. *Kuşeyrî Risâlesi*. çev. Süleyman Uludağ. İstanbul: Dergâh Yayınları, 8. Basım, 2016.

Kuşeyrî, Abdülkerim. *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*. thk. Abdülhalim Mahmud - Mahmud b. Şerif. 2 Cilt. Kahire: Dârü'l-Ma'arif, 1431.

Massignon, Louis. *Doğuş Devrinde İslâm Tasavvufu*. haz. Osman Türer - Cengiz Gündoğdu. İstanbul: Ataç Yayınları, 2020.

Mekkî, Ebû Tâlib. *Kalplerin Azığı (Ķātu'l-Kulûb)*. çev. Yakup Çiçek - Dilaver Selvi. İstanbul: Semerkand Yayınları, 2004.

Mekkî, Ebû Tâlib. *Ķütü'l-Ķulûb*. thk. Âsım İbrahim el-Keyâlî. 2 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2005.

Mizzî, Cemalüddin Ebû'l-Haccâc Yûsuf b. Abdurrahman b. Yûsuf. *Tehzîbü'l-kemal fi esmâi'r-ricâl*. thk. Beşşâr Avvâd Ma'ruf. 35 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1980.

Münâvî, Zeynüddîn Muhammed Abdürraûf. *el-Kevâkibü'd-dürriyye fi terâcimi's-sâdeti's-şüfiyye*. thk. Muhammed Edîb el-Câdir. 3 Cilt. Beyrut: Dârü Sâdr, ts.

Nesâî, Ebû Abdurrahman Ahmed b. Şuayb. *ed-Du'afâ' ve'l-metrükûn*. Halep: Dârü'l-Ve'î, 1396.

Neşşâr, Ali Sâmî. *Neş'etü'l-fikri'l-felsefi fi'l-İslâm*. 3 Cilt. Kahire: Dârü'l-Ma'arif, ts.

Orhan, Abdullah Taha. "Rkia Elaroui Cornell. Rabi'a From Narrative To Myth: The Many Faces Of Islam's Most Famous Woman Saint, Rabi'a al-'Adawiyya". *Divan: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi* 25/48 (2020), 203-207.

Râzî, İbn Ebû Hâtim. *Tefsîrû'l-Kur'ânî'l-'azîm*. thk. Es'ed Muhammed et-Tayyib. 13 Cilt. Suud: Mektebetü Nizâr Mustafa el-Bâz, 3. Basım, 1419.

Safedî, Ebü's-Safâ Salâhuddîn Halîl b. İzziddîn Aybeg. *el-Vâfi bi'l-vefeyât*. thk. Ahmed el-Arnâût - Türkî Mustafa. 29 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâs, 2000.

Semerkindî, Ebü'l-Leys Nasr b. Muhammed b. Ahmed b. İbrâhîm. *Tenbihü'l-gâfilîn*. Dimeşk-Beyrut: Dâru İbn Kesir, 2000.

Schimmel, Annemarie. *İslamın Mistik Boyutları*. çev. Ergun Kocabıyık. İstanbul: Kabcacı Yayınevi, 2011.

Serrâc, Ebû Nasr. *el-Lüma'*. thk. Abdulhalim Muhmud - Taha Abdulbaki Surûr. Mısır: Dâru'l-Kütübi'l-Hadise, 1960.

Sicistânî, Ebû Dâvud Süleyman b. Eş'aş. *Suâlatu Ebi Ubeyd el-Âcurrî*. thk. Abdulalîm Abdulazîm el-Bestevî. 2 Cilt. Beyrut: Dârü'l-İstikâmeti, 1997.

Sobieroj, Florian. "Mutezile ve Tasavvuf". çev. Salih Çift. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10/1 (2001), 273-296.

Sühreverdî, Ebû Hafis Şihâbüddîn Ömer. *Avârifü'l-Maârif*. Şam: Dârü't-Takvâ, 2022.

Sühreverdî, Ebû Hafis Şihâbüddîn Ömer. *Gerçek Tasavvuf ('Avârifü'l-ma'ârif)*. çev. Dilaver Selvi. İstanbul: Semerkand Yayınları, 2010.

Sülemî, Ebû Abdurrahman Muhammed. *Tabakâtü's-sûfiyye*. thk. Mustafa Abdülkadir Atâ. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1998.

Şeybî, Kâmil Mustafa. *es-Sıla beyne't-tasavvuf ve't-teşeyyu'*. 2 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Endülüs, 1982.

Şirazî, Muhammed Ma'sûm. *Ṭarâikü'l-hakâik*. nşr. Muhammed Cafer Mahcûb. 3 Cilt. Tahran: İntişârât-ı Kitâbhane-yi Senâî, 2. Basım, 2004.

Tan, M. Nedim. *Bir Dini İdealin İfade Biçimleri-Rabia el-Adeviyye'den Kalanlar*. İstanbul: Pinhan Yayıncılık, 2020.

Tay, Ömer. *Hind Alt Kıtası'nda Tasavvuf-Çiştîyye Tarikatı 12-15. Yüzyıllar*. İstanbul: Buhara Yayınları, 2023.

Teymî, Ebü'l-Kâsım Kıvâmü's-Sünne İsmâîl b. Muhammed b. Fazl et-Talhî el-İsfahanî. *Siyerü's-selefi's-sâlihîn*. thk. Kerem b. Hilmi b. Ferhat b. Ahmed. 4 Cilt. Riyâd: Dârü'r-Râye, ts.

Turğut, Cuma. *Mevzûat Edebiyatında Hadis Uydurmakla İtham Edilen Süfi ve Zâhid Râvîler*. Bingöl: Bingöl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021.

Tûsî, Ebû Nasr. *el-Lüma', İslam Tasavvufu*. çev. Hasan Kamil Yılmaz. İstanbul: Altınoluk, 1996.

Uludağ, Süleyman. “Abdülvâhid b. Zeyd”. *Türkiye Diyanet İslâm Ansiklopedisi*. 1/282. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.

Uludağ, Süleyman. “Aşk”. *Türkiye Diyanet İslâm Ansiklopedisi*. 4/11-17. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.

Uludağ, Süleyman. “Hankah”. *Türkiye Diyanet İslâm Ansiklopedisi*. 16/42-43. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.

Uludağ, Süleyman. “Hasan-ı Basrî”. *Türkiye Diyanet İslâm Ansiklopedisi*. 16/291-293. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.

Uludağ, Süleyman. “Riyâzet”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 35/143-144. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.

Usluer, Mehmet. *Basra (Kuruluşundan Emeviler Sonuna Kadar Toplumsal Yapı)*. İstanbul: Siyer Yayınları, 2022.

Uztemur, Fatma. *Ebû Nuaym El-İsfahânî'nin (ö. 430/1038) Hilyetü'l-Evliyâ Adlı Eseri Çerçevesinde Hicrî İlk İki Asırda Zühd*. Yalova: Yalova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.

Vâhidî, Ebû'l-Hasen Ali b. Muhammed. *et-Tefsîrü'l-Basîf*. 24 Cilt. Riyad: Câmîiatu'l-İmam Muhammed b. Suûd el-İslâmiyye, 1430.

Yâfiî, Ebû Muhammed Afîfüddîn. *Mir'âtü'l-cenân ve 'ibretü'l-yağzân fî ma'rifeti havâdisi'z-zamân*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1997.

Yılmaz, Hasan Kamil. *Gönül Erleri*. 2 Cilt. İstanbul: Erkam Yayınları, 2005.

Zehebî, Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman. *Mizânü'l-i'tidâl*, ts.

Zehebî, Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman. *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*. 25 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1985.

Zehebî, Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman. *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*. thk. Ömer Abdüsselam Tedmirî. 52 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1993.

Zemahşerî, Ebû'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî. *el-Fâ'ik fî ğarîbi'l-ħadîs*. thk. Ali Muhammed el-Becavi - Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim. Lübnan: Dâru'l-Ma'rife, ts.